

Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Erzincan University Journal of Social Sciences Institute

2022-15(2)- E-ISSN-2148-9289

**İLK İSLAM FETİHLERİNDEN OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNE MUŞ'UN
TARİHİ COĞRAFYASI**

Historical Geography of Mush from the First Islamic Conquests to Ottoman-Safavid
Relations

KEMAL TAŞCI

Dr. Öğr. Üyesi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Tarih Bölümü

Asst. Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım University Department of History

e-posta /e-mail ktasci@erzincan.edu.tr

Orcid: 0000-0002-3600-1705

Atf/©: Taşcı, Kemal (2022). İlk İslam Fetihlerinden Osmanlı-Safevi İlişkilerine Muş'un Tarihi Coğrafyası,
Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 15, Sayı 2, ss.96-118

Citation/©: Taşcı, Kemal (2022). Historical Geography of Mush from the First Islamic Conquests to Ottoman-Safavid Relations, *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute*, Year 15, Issue 2, pp.96-118

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü-Article Types : *Araştırma - Research*
Geliş Tarihi-Received Date : *19.03.2022*
Kabul Tarihi-Accepted Date : *30.12.2022*
Sayfa Numarası-Page Numbers: *96-118*
Doi : *10.46790.erzisosbil.1221442*

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

İLK İSLAM FETİHLERİNDEN OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNE MUŞ'UN TARİHİ COĞRAFYASI

Historical Geography of Mush from the First Islamic Conquests to Ottoman-Safevi Relations

KEMAL TAŞCI

Öz:

Muş sahip olduğu coğrafi özellikleri nedeniyle ortaçağ boyunca doğu-batı ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Ortaçağ döneminde sağlam ve büyük bir kalesinin olmamasına rağmen ilk İslam fetihlerinden itibaren doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan mücadelesine sahne olmuştur. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya gelişleri ile beraber Selçuklu-Bizans mücadelesinin merkezinde yer alan Muş, özellikle Moğolların Yakın Doğu hâkimiyetleri esnasında önce Türk-Moğol daha sonra ise Moğol kabilelerinin birbirleri ile girdikleri hâkimiyet yarışı için vazgeçilmez bir yaylak olarak kabul edilmekteydi. İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra Moğol kabileleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmen boylarının mücadele alanı haline gelen Muş, Timurlular döneminde de doğu Anadolu hâkimiyetleri için vazgeçilmez bir alan oldu. Daha sonra Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Osmanlı, Akkoyunlu-Safevi ve Safevi-Osmanlı mücadele sahası haline gelen muş, kış aylarında Musul'a giden Moğol ve Türkmen boylarının yaz aylarının geçirdikleri bir yaylak olma özelliğini hiç yitirmedi. Bu yazıda İslam öncesi dönemden 1555 Amasya Antlaşmasına kadar geçen sürede Muş ve çevresinin tarihi coğrafya özellikleri ve siyasi hâkimiyet meseleleri ele alınmıştır

Anahtar Kelimeler: Muş, Selçuklular, Moğollar, Türkmenler, Timurlular, Safeviler

Abstract:

Due to its geographical features, Mush played an important role in east-west relations throughout the Middle Ages. Although it did not have a strong and large castle in the medieval period, it has been the scene of Muslim-Christian struggle in eastern Anatolia since the first Islamic conquests. Mush, which was at the center of the Seljukid-Byzantine struggle with the arrival of the Seljukid Turks in Anatolia, was considered an indispensable highland for the dominance race of the Turkish-Mongolian and then Mongolian tribes with each other, especially during the Mongolian domination of the Near East. After the collapse of the Ilkhanid state, Mush became the battleground of Mongolian tribes and Akkoyunlu-Karakoyunlu Turkmen tribes, and an indispensable area for the domination of eastern Anatolia during the Timurids period. Mush, which later became the battlefield of Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Ottoman, Akkoyunlu-Safavid and Safavid-Ottoman, has never lost its feature of being a highland where Mongolian and Turkmen tribes who went to Mosul in winter spent the summer months. In this article, from the pre-Islamic period to the Amasya Treaty of 1555, the historical geographical features and political dominance issues of Mush and its surroundings are discussed.

Keywords: Mush, Seljukids, Mongols, Turkomans, Timurids, Safavids

1. MÜŞ'UN TARİHİ COĞRAFYASI

Ağrı-Eleşkirt Yöresinin sularını toplayan Murat Irmağı, Kılıç ve Kandil dağları arasında açmış olduğu 30 km. uzunluğundaki Hamur Boğazı'nın içinden geçip Şerafettin ve Otluk Dağlarının fişleri arasında yer alan Akpınar Boğazı'ndan geçerek Mûş Ovası'na ulaşması ile iki boğazın ortasında kalan platolardan oluşan geniş alan Murat Boyu (Arsanis, Ersena, Aradzani Nehri) Çukurları olarak adlandırılmaktadır (Lynch, 1901, s. 160-173; Le Strange, 2015, s. 159-160; Eryılmaz, 2013, s. 261-266). Bu yöre kuzeyde Çakmak Dağları ve Aladağlar, kuzeybatıda Bingöl Dağları ve Akdağ, kuzey doğuda Aladağların güney uzantısı olan Hüdavendigâr Dağı, güneyde ise Süphan, Bilican, Otluk (Çotela) ve Şerafettin Dağları ile kuşatılmıştır. Osmanlılar döneminde arpa ve çavdar yetiştirilen Mûş Ovası'nda yaklaşık 200 köy mevcuttur (Hewsen, 2016, s. 46-47).

Çevresi adı geçen dağlarla kaplı olan Mûş ve yöresi bu nedenle tarih boyunca birçok devlet ve millet tarafından hâkimiyet ve denetim altına alınmak istenmiştir. Bahusus XI. asrın ilk yarısında başlayan Birinci Oğuz/Türkmen Muhacereti ile birlikte obaları ve küçükbaş hayvan sürüleri ile birlikte Anadolu'ya göç eden Türkmenler (Müslüman Oğuzlar) için Mûş (Hıristiyan kaynaklarında Taron/Turuberan) ve çevresi hayatlarını devam ettirebilmek için son derece elverişli bir coğrafi yapıya sahip olduğu için Anadolu'da ilk olarak Türkleştirilen bölgelerden biri olmuştur (Hewsen, 2016, s. 45-46). Daha sonra ise XIII. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan Moğol istilası nedeniyle İç Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türk kavimleri ve akabinde onları takip eden Moğol boyları için de vazgeçilmez bir saha olan Mûş ve çevresi Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri içinde siyasî ve askerî mücadeleye degecek bir alan olarak kabul görmüştür. Özellikle Akkoyunlu (Bayındırıyye) Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu Türkmenlerinin koruyucusu olan Türkmen Safevî Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki en önemli siyasî ve askerî mücadele sahalarından biri olan Mûş ve çevresi Osmanlı hâkimiyeti döneminde de Safevîler, Avşarlar ve Kaçarlar'a bağlı Anadolu Türkmenlerinin uğrak yerlerinden biri olmuştur. Mûş ve çevresi özellikle Doğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti döneminden itibaren kış aylarını Musul ve çevresinde geçiren konar-göçer Türkmenler için yaz aylarında vazgeçilmez bir uğrak noktası yani yaylak olmuştur. Bu açıdan daha ziyade yüksek irtifası nedeniyle tarıma elverişli sahaları Anadolu'nun diğer kesimlerine nazaran çok olmayan Mûş ve çevresi, küçükbaş hayvancılık yapan Türkmenler için daha fazla öneme sahip olmuştur (Yakut Hamevi, 1397/1977, s. 223; Şeref Hân, 2013, s. 388-389; Lynch, 1901, s. 160-163; Sinclair, 1987, s. 291-296; Hewsen, 2001, s. 45-63).

Nusaybinli İslâm coğrafyacısı Ebû'l-Kâsım İbn Havkal (367/977), *Kitâbu Sûretü'l-Arz* adlı eserinde Mûş'un adını zikretmeden bölgenin dış Ermeniyeye/İrmîniyye'de olduğunu

“Ermeniyenin sınırları bellidir. Doğusu Berdea'ya, batısı el-Cezire'ye, güneyi Azerbaycan'a, kuzeyi Kâlikalâ (Erzurum) tarafında Rum ülkesine uzanır. Kâlikalâ (Erzurum) Rum ülkesinin ortasında, Azerbaycan, Cibal, Rey ötesindeki yerlerin büyük bir İslâm cephesiydi. İç Ermeniyedir. Yukarıda Ermeniyeyi iç, dış olmak üzere ikiye ayırdık. Debil, Neşvâ, Kâlikalâ, kuzeylerindeki yerler İç Ermeniyeden, Bergeri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan, bu yerler arasındaki ovalar, kaleler, nahiyeler, âmillikler Dış Ermeniyedir.”

şeklinde kaydetmektedir (İbn Havkal, 2014, 267)

560/1165 tarihinde Endülsüs'te yaşamış Sicilyalı coğrafyacı Şerif Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris es-Sebtî es-Sıkkîlî el-İdrîsî, Mûş'u beşinci iklimin beşinci cüzü içinde değerlendirmektedir. İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtiraki'l-Âfak* adlı eserinde Ermeniyeye şehirlerinin birbirlerine uzaklıklarını dile getirirken,

“Yol Maldani'den Tiflis'e gider. Tiflis Ermeniyedir. Maldani'den Harput'a 2 günlük yoldur. Harput küçük bir şehir olup medenidir. Buradan Çemsuka (Çemişkezek) Kalesi'ne 2 günlük mesafededir. Çemişkezek'ten Mazkit 2 gün, Palu 2 gündür. Palu'dan Cenciku Kalesi 3 günlük, sonra Muş 3 günlük yoldur. Muş büyük bir dağın başında olup buradan Tiflis'e 3 günlük yol vardır. Tiflis Ermeniyede büyük, değerli bir merkezdir.” (İdrîsî, 2021, 173) *“Harlasa'dan Antakya'ya İrine'ye giden yol: Harlasa'dan İrine'ye 3 gün, Muş'a 2 gün, Nitani'ye 2 gün, Siyah Kilise'ye 2 gün, Tarsus'a 1 gün, Adana'ya 1 gün, Misis'e 1 gün tutar. Malatya'dan Meyyafarikin'e giden yol: Meyyafarikin Ermeniyedeki küçük*

şehirlere'dir. Malatya'dan Muş Dağı'ndan Yani Kalesi'ne 2 konak, buradan Şehit Kalesi'ne 1 konak, buradan Rummane'ye 30 mildir." (İdrîsî, 2021, 174) "Amid'den kuzeyindeki Subabe nehri ve Amid'den Nedarem Kalesi 1 konaktır. Buradan Şat sonra Damiye köyü 1 konaktır. Ardından gelen Urcune'ye 1 konaktır. Urcune harap bir kaledir. Buradan, yukarıda bahsedilen Ardış şehrine, sonra Gabgani köyüne 1 konak yol vardır. Gabgani mamur, büyük bir köy olup buradan Satit'e 1 konak, Damiye köyüne 1 konak, Muş şehrine 1 konak mesafe vardır. Buradan Bita 1 konak, Kalşana 1 konak, güzel bir köy olan Gitna 1 konaktır."

şeklinde Muş'un çevresindeki şehirlere ve dağlara yönü ile uzaklıklarını açıkça bildirmektedir (İdrîsî, 2021, 174).

Ortaçağ İslâm dünyasının en meşhur coğrafyacılardan biri olan Yâkût Hamevî, eş-Şeyhu'l-İmâm Şehâbeddîn Ebû Abdillâh b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserinde Muş hakkında tafsilatlı bilgi vermeden "Ben bunu minin zammesi ile yazıldığını gördüm. Arapça'da bu durumda onun bir aslı yoktur. O iki yerdedir. Biri 'Acemcedir ve Ermeniyeye'de Halat (Ahlât) nahiyesinin bir beldesidir. Diğeri Ebû Cebele'nin şiiirinde Tay beldesinde bir dağdır." şeklinde özet bir muhtasar olarak kayıtlıdır (Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, s. 223). Eserini Yâkût Hamevî'nin eserini özetleyerek kaleme alan Safiyyeddîn Abdülmü'min b. Abdülhakk el-Bağdâdî (739/1338) ise *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'* adlı eserinde Muş hakkında "Mûş: Ermeniyeye'de Ahlât dolaylarında bir beldedir. Kendine nispet edilen büyük bir ovası (sahrâ) vardır." Bilgilerini vermektedir. Yâkût Hamevî'nin eserinde yer alan bilgilere ayrıca büyük bir ovasının/sahasının olduğunu da eklemiştir (Bağdâdî, 2020, s. 321).

Muş, Ortaçağ döneminden itibaren İslâm kaynakları tarafından genel olarak sahra olarak nitelendirilmiştir. XIV. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Ebû'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Feridûn Alî b. Cemâleddîn Mahmûd b. Muhammed b. İmâdeddîn (732/1332), *Kitâbu Takvîmü'l-Buldân* adlı eserinde Muş Ovası hakkında

"Muş, Ermeniyeye'de beşinci iklimde olup Atval'e göre 640 30' boylamda, 390 30' enlemedir. Muş halkından birinin anlattığına göre Muş, suru olmayan, bir vadinin ağzında ve dağın eteğinde küçük bir beldedir. Muş Ovası denen, iki büyük mesafe tutan büyük bir ovası vardır. Bu ovada çayırklar, meralar bulunur. Muş, Meyyâfârikîn (Silvan)'den 2 konak kadar, Ahlat'tan 3 konak kadar uzaklıktadır."

şeklinde bilgi vererek şehrin bir ovaya sahip olduğunu belirtmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Muş Ovası Ortaçağda büyük bir kale ve şehre sahip olmaktan daha ziyade tarıma elverişsiz olduğu ve barındırdığı çayırklar ile hayvancılığa müsait olduğu için çevresindeki diğer şehir ve bölgelere nazaran daha küçük bir yerleşime sahiptir (Ebû'l-Fida, 2017, s. 313-314; Baykara, 2015, s. 67; Gül, 2010, s. 69-70).

Moğolların XIII. yüzyıldaki Doğu Anadolu hâkimiyeti esnasında Ermeniler, Muş ve çevresine de hâkim olan Türk ve Moğol idarelerine bağlı olarak yaşamlarını sürdürdüler (Turan, 2004, s. 250). 1271-1274 yılları arasında Moğol hâkimiyet coğrafyasına seyahat eden Marco Polo, hem Muş bölgesinde yaşayan insanlar ve üretilen ürünler hakkında hem de Muş ve çevresinin Musul'a ve Moğollara bağlı olduğunu

"Bu krallığın dağlarında Kürt denen insanlar yaşar. Bunlar Nasturi ve Yakubi Hıristiyandır. İçlerinden bazıları Sarrazendir ve Muhammed'e taparlar; cesur ve iyi okçudurlar, ama çok kötü insanlardır, tacirleri rahatlıkla soyarlar. Çok büyük miktarda pamuk yetiştirilen ve başka şeylerin yanı sıra büyük bokeran imalatı da yapılan Muş ve Mardin denen başka bir vilayet de buradadır. Tacirler ve zanaatkârlar burada kalabalıktır ve Tatarların kralına tâbidirler."

şeklinde kaydetmektedir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere İtalyan seyyâh Muş ve çevresinde yaşayan insanların din ve millet farkı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığı için muhtemelen başka kişilerden duyduğu bilgileri karma karışık bir şekilde dile getirmektedir (Marco Polo, 2019, s. 71, 75; Turan, 2004, s. 137).

İlhânî devlet adamlarından Müstevfî (Maliye Bakanı) Hamdullâh Kâzvinî (740/1340) tarafından kaleme alınan *Nüzhetü'l-Kulub* adlı esere göre Muş Ermeniyeye bölgesinde değil Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-

1 Rebia bölgesi içindedir. Müstevfî, Mûş'a dair "Muş: Eski zamanlarda büyük bir şehre sahip olan Muş, şimdilerde (1340) bir harabe durumundadır. Fırat ve Dicle nehirlerine kadar uzanan ve en muhteşem otlara sahip bir ovaya (sahra) sahiptir. Geliri 69.500 dinardır." şeklinde bilgi vermektedir (Müstevfî, 1919, s. 105; Şeref Hân, 2013, s. 390; Darkot, 1997, s. 746). Ayrıca bölgenin idarî merkezinin Musul olması, bölgeye hâkim olan Moğol boylarının kış aylarını Musul'da yaz aylarını ise Mûş ve çevresine geçirmeleri ile izah edilebilir (Le Strange, 1903, s. 55; Baykara, 2015, s. 71).

1474-1478 yılları arasında Osmanlılara karşı Akkoyunular ile ittifak kurmak için görevlendirilen Venedik elçisi Jasaphat Barbaro'ya göre Osmanlı-Venedik savaşlarının yaşandığı bir dönemde Akkoyunulara ait olan Mûş'a gelmiştir. Mûş ve çevresinde Karakoyunlu ve Akkoyunluların olduğu ve bu bölgeye bu dönemde Türkmeniyeye (Turcomania, Türkmen Ülkesi) denildiğini

"Buradan, Türkmen ülkesi (Turcomania) topraklarına girilir. Buraya Ermenistan denilirdi ama şimdi orada doğan kişilere Karakoyunlu (caracoilu) -yani siyah renkli koyunu olanlar- denilmektedir. Aynı şekilde İran ve Çağatay şehirlerine Akkoyunlu (Accoilu) -beyaz koyunlular manasına gelir- denilir. Bunlar bu zamanda onların boylarının isimleridir. (Nitekim biz de Guelfi, Ghibbellini, Zamberlani ve Mastrucciери gibi isimlerle sülalelere sahibiz). Halkın büyük bölümü bayrak altında göğüslerine vururlar. Ondan sonra Muş adlı küçük ve sağlam bir kaleye varırız. Dağların arasında bir tepenin üstünde yer alır. Onun altında yer alan şehrin etrafı 3 mil olup, halkı kalabalıktır. Bu şehirden üç menzil mesafesinde oldukça iyi tahkim edilmiş bir kalenin bulunduğu bir mahalde Ahlat yer alır." şeklinde verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır (Barbaro, 2005, s. 103; Turan, 2004, s. 145; Tuncel, 2006, s. 369).

Osmanlı coğrafyacısı Sipâhîzâde Mehmed (1589), *Ezvâhu'l-Mesâlik ila Ma'rifeti'l-Büldân vel-Memâlik* adlı eserinde Mûş hakkında "Mûş: zamm-ı mîm ve sukûn-ı vâv ve şîn-ı mu'ceme ile, iklim-i hâmisden, İrmîniyye'den Meyyâfârîkîn'e iki merhale ve Hîlât'ı üç merhale yerde bir vâdînin ağzında bir medîne-i sağıredür ve bunun iki günlük mikdârı ağaçlu ve otlu bir 'azîm sahrâsı vardır. Mûş ovası dinilmek ile meşhurdur. Tûli (meridyen) altmış dört derece otuz dakika, 'arzı (paralel) otuz dokuz derece iki dakikadır." bilgisini vererek şehrin ve coğrafi mevkii hakkında paralel ve meridyen bilgileri hakkında da izahta bulunmuştur (Sipâhîzâde Mehmed, 2019, s. 466-467).

Dünya tarihinin en teferruatlı seyahatnamesini kaleme olan Osmanlı müellifi Mehmed Zillîoğlu Evliya Çelebi (1095/1684?), XVII. yüzyıl Doğu Anadolu siyasi, iktisadi, içtimaî ve dinî tarihine dair önemli bilgiler verirken bizzat gelip gördüğü Mûş Ovası hakkında önemli detaylar vermektedir. Öncelikle Mûş'un Safevî tehlikesine karşı "Mûş Eyâlet-i Vân Sedd-i İmân" olarak tavsif edilmekte ve Mûş şehrinin Osmanlı-Safevî mücadelesi nedeniyle harap olduğu (Evliya Çelebi, 2011, VI, 43) ve "hâss-ı mîrlivâ-i Mûş" adı altında gelirlerinin yıllık 410.000 akçe ile (Evliya Çelebi, 2011, I, 89) Van eyaletine bağlı olduğu üzerinde durulmuştur (Evliya Çelebi, 2011, I, 86; VI, 125). Sultan IV. Murad, Revan seferi sonrasında yardımları ve sefer dönüşünde Bitlis'te misafir ettiği için Mûş haracını "hatt-ı şerîf" ile Bitlis Hânı'na vermiştir (Evliya Çelebi, 2011, IV, 67). Bitmek tükenmek bilmeyen otlaklarını Murat Suyu'na borçlu olduğu üzerinde durulan Mûş Ovası'nın asıl gelir kaynağının hayvancılık olduğu ve avlanmaya çok uygun bir bölge olduğu hakkında sitayişle bahsedilen bölgele "Mûş Ovası Cücügü" adlı çok süratli bir av köpeği/tazısı hakkında da bilgi verilmektedir (Evliya Çelebi, 2011, IV, 170).

Mûş'u bizzat gören Evliya Çelebi, Bingöl yaylasından gelen Murat Nehri ve kolları, Mûş Sahası'nda eski bir bina olan Çanlı Kilise (Deyr-i Çanlı) yakınında ve eski Mûş şehrinin yanından genişliği, 3 menzil, arzı 2 konak olan Mûş'tan geçip (Evliya Çelebi, 2011, III, 88-89, 133, 138, 139, 140, 141, 143) ilerleyen bölgenin otlaklarının hayvanların yemesiyle bitmeyeceğini bildirilmektedir. Evliya Çelebi, özellikle Mûş Sahrası'nın ve dağlarının bir büyük kitap cildinde ancak anlatılabileceği ve şehrin Ermeniyeye bölgesinde yer aldığını ve adının mûş/fareden geldiği üzerinde durmaktadır (Evliya Çelebi, 2011, I, 238; III, 141).

Trabzon Erdoğan mahallesinde doğup büyüyen Osmanlı müellifi Mehmed Âşîkî (1013?/1605?), Mûş hakkında *Menâzirü'l-Avâlim* adlı eserinde,

"Muş: Zamm-ı mîm ve sukûn-ı vâv ve âhir-i şînn-ı müecceme iledür. Onsekizinci ilkîm-i örfî olan Ermîniyye ve Errân ve Âzerbeycân'da Ermîniyye'dendür. Ol bilâd ehlinün bazından menkûldür: Muş bilâ-sûr bir belde-i sağıredür ve bir vâdînin ağzında bir cebelün

veylindedür ve Muş'un sahrâ-i Muş dimekle marûf sahrâ-i azîmesi vardur ki iki günlük yoldur ve bu sahrâda merâî ve çimen-i zâr vardur ve Meyyâfârikîn ile Muş beyni iki merhaleye karîbdür ve Ahlât ile Muş beyni üç merhaleye karîbdür."

Mûş kelimesinin yazılışı ve okunuşu ile bilgi verdikten sonra şehrin nerede bulunduğu, kalesinin olmadığı, uzunluğu 2 günlük mesafe olan küçük bir belde olduğu yanı sıra Ahlât ve Meyyâfârikîn/Silvan'a yakın olduğunu aktarmaktadır (Mehmed Âşıkî, 2007, 905).

Mûş ve çevresi hakkında en ayrıntılı bilgilerden biri de Bitlis beylerinden olan Şeref Hân Şeref b. Şemseddîn Bitlîsî (1012/1604'nin *Şerefnâme* adlı eserinde yer almaktadır. Eserini yazdığı dönemde ataları ve kendi tarafından da idare edilen Mûş hakkında çok önemli bilgiler veren Şeref Hân'a göre Mûş Kalesi, Kanunî Sultan Süleyman devrinde şehrin bir fersah (5-6 km) güneyinde bulunan bir tepede iken sökülerek şehrin batısındaki bir tepe üzerinde olan eski kalenin bir kısmını yenileyip içine 50 muhafızlık bir birlik, top ve erzak koyarak Kızılbâş Safevîler'e karşı tedbir alınmıştır. Mûş kelimesinin Ermenîce "*duman*" anlamına geldiğini söyleyen Şeref Hân, yoğun dumanın etkisi ile meyve ağaçlarının az olduğu kanaatinde. Şehrin çevresinde üzüm bağları, çok miktarda tahıl ve darının yetiştiği Mûş'ta ayrıca geniş düzlüğe ve güzel otlaklara sahip olduğunu, çok miktarda manda, sığır ve koyun yetiştirildiği, öküz ve mandaların kotanlar ile çift sürüldüğünü de ekler. Müellif, ayrıca Türklerin buraya Mûş Sahrası/Ovası denildiğini, 10-12 fersah (65-70 km) uzunluğa ve 4-5 fersah genişliğe (25 km) sahip, reyhanlar ve çiçekler ile kaplı ve çevresindeki karlı dağlar nedeniyle her zaman çok su kaynaklarına sahip olduğunu da eklemektedir. Dağlarında eşi benzeri olmayan beyaz doğan kuşu avlandığını ve Mûş Ovası'nın kuş ve balık yönünden zengin olup adeta bir kuş cenneti hükmünde olduğunu kaydetmektedir (Şeref Hân, 2013, s. 388-389; Çağlayan – Çağlayan, 2019, s. 164-165; Alican, 2020, s. 1918).

Şeref Hân, Mûş ile ilgili olarak ayrıca yaklaşık her biri 100 evden oluşan Ermenî evlerinin ovada yan yana dizili iken Türklerin yani Müslümanların evlerinin ovayı çevreleyen dağların eteklerinde bulunduğunu bildirmektedir. İlhânlılar döneminde dîvânî vergisi 69,500 altın olan Mûş'un Kanunî Sultan Süleyman döneminde ise cizye ve haraç olarak vakıflara aktarılan emlak hariç, 4.000 Gayr-i Müslimlerden eski cizye kurallarına göre kişi başı 70 akçeden yıllık olarak 1.533.324 Osmanlı akçesi vergi alındığını ve 12 Osmanlı akçesi 1 miskal saf gümüşe denk geldiğini de kaydetmektedir (Şeref Hân, 2013, s. 388-389).

XVII. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Kâtip Çelebi, Hâcî Halîfe Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Kitâb-ı Cihânnümâ* adlı eserinde 1657 tarihinde Van Eyaleti'ne bağlı olan Mûş hakkında

"Muş: Takvim'deki ifadeye göre bir dağın dibinde düz bir yerde ve bir vâdi ağzında küçük bir beldedir. Mûş Ovası oldukça geniştir. Mir Şeref Muş için şöyle der: "Muş Bitlis'in bir nahiyesidir. Eski zamanlarda inşa edilmiş bir şehirdir. Hâlen şehrin harabe hisarının ve binalarının kalıntıları bulunmaktadır. Dedem Şeref Han zamanında şehrin 1 fersah güney tarafında bir dağ başında hisar inşa olunmuştu. Sonra Sultan Süleyman Han şehrin batı tarafında kalan ve yüksek bir tepe üzerinde bulunan eski kalenin yarısını imar etti. Hâlen 50 kadar nefer muhafaza eder". Ermeniler Muş'a "Demeye" derler. Meyve ağaçları azdır ama bağlık bir yerdir. Mahsulü boldur. Ahalisinin hayvanları sayısızdır. Özellikle koyun ve su sığırı çok olur. Zira geniş otlakları vardır. Ovasının tahminen 8 fersah boyu ve 3 fersah genişliği olup gayet düzdür. Etrafı ormanlık dağlar, yeşil yaylaklardır. Benzersiz suları vardır. Fırat Suyu bu ovanın kuzey tarafından gelip üçte birini geçerek güney tarafına akar. Karasu doğu tarafından gelip ortasından akarak Fırat'a karışır. Güz mevsiminde dağlarında emsalsiz doğanlar avlanır. Kuş ve balık cinsinden av hayvanları bu ovada mevcuttur. Köylerinde hep Ermeniler bulunmaktadır. Hukuk-ı divâniyesi, Hamdullah'ın sözüne göre, Cengiziyeye sultanları zamanında 69.000 dinardı. Osmanlı sultanları zamanında ise Defter-i Hâkânî kayıtlarına göre 15.000 dinar kadardır. 4000 nefer zimmi tahrir olunmuştur." şeklinde bilgi vermektedir (Kâtip Çelebi, 2013, s. 648; Darkot, 1997, s. 746; Kayaoğlu, 2020, s. 45-46; Özkan, 2019, s. 210).

Murat Suyu hakkında ise, "*İkinci Murat Suyu: Bingöl yaylağından çıkar ve güneye doğru giderek bir yarığa geçer. Mûş Ovası'nda karasu ile birleştikten sonra Genç, Çapakçur ve Palu'yu geçip Revşan'da Fırat Nehri ile birleşir.*" şeklindeki ifadeleri ile Mûş Ovası'na hayat veren bu nehir hakkında kısaca bilgi vermektedir (Kâtip Çelebi, 2013, s. 660-661). Ayrıca Murat Suyu'nun ismi ile ilgili olarak 1648

yılında sultan IV. Murad'ın Bağdad seferi esnasında Ersenas Nehri'ni geçişi ile adının Murad Suyu olarak değiştiği rivayet edilmektedir. Ancak 1600 yılında da bu isimle anılması bu bilginin doğru olmadığını ispat etmektedir (Çolak, 2015, s. 45, 65, 108; Le Strange, 2015, s. 159-160).

2. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE MÛŞ

Mûş/Taron bölgesinin tarihi, höyüklerden elde edilen arkeolojik kalıntılara göre M.Ö. 6.000-5.000 yıllarına kadar eskiye tarihlendirilebilmektedir. Özellikle Mûş bölgesi ile ilgili ilk siyasi hâkimiyet meselesi bölgeyi Urme, Ulme, Ulmeri veya Kulmeri şeklinde isimlendiren Urartular döneminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca bölgedeki höyüklerden özellikle Tepebağı Höyüğü ve Kepenek Kalesi'nden elde edilen Kalkolitik, Demir ve Tunç çağlarına ait seramikler Mûş ve çevresindeki yerleşim tarihini, tarih öncesi dönemlere götürebilme olanağı sağlamaktadır (Hewsen, 2016, s. 47; Biber, 2018, s. 23-32; Eser, 2013, s. 44; Eser, 2014, s. 212; Tiryaki, 2019, s. 77 vd.; Alican, 2020, s. 1918).

Başkenti Tuşpa/Van olan Urartuların batıya doğru yayılma alanları hedefleri çerçevesinde Mûş ve çevresi Urartuların yıkılmasından sonra Medler, Ahamenidler, Makedonyalı Büyük İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan Selevkoslar ve Partların hâkimiyetine girmiştir. Mûş, M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Roma-Part ve daha sonra Roma-Sâsânî mücadelesine sahne olmuştur (Hewsen, 2016, s. 47-54; Tuncel, 2006, s. 369; Alican, 2020, s. 1918).

M.S. IV. yüzyıldan itibaren Balkan ve Batı Anadolu menşeli olan Ermenîlerin Roma İmparatorluğu tarafından Doğu Anadolu'daki bazı bölgelere yerleştirilmesinden Mûş (Taron/Daron) bölgesi de nasibini almıştır. Ermenî kökenli olmadıklarına dair tahmin ve çıkarımlar yapılmasına rağmen Ortaçağ Bizans, İslâm ve Türk kaynaklarında Ermenî oldukları ittifakla sabit olan Mamikonyanlar ailesinin elinde bulunan ve bu ailenin merkezi olan Mûş ve çevresi, Selçuklu/Türkmen fethi öncesi hep bu kimliği ile tanınmıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminden itibaren başlayan, Sâcoğulları ile devam eden ve Selçukluların/Türkmenlerin Anadolu'yu fethine kadar süren İslâm-Bizans mücadelesinde daima Ermenî Mamikonyanlar Hanedanı'nın elinde bulunan Mûş/Taron bölgesi diğer Ermenî ailelerinden Bakratunilerin de hâkimiyet sahası içine girmiştir. Mûş isminin Süryanice, "suyu bol" anlamına gelmesi nedeniyle Mûş'a verildiği ve ayrıca Mûş Kalesi'nin güneyinde bulunan Kızıl Ziyaret Dağı'ndaki Muşet Kalesi'nin de isminin Mamikonyan ailesi İşhanı/Naharar (Derebeyi) Muşeg Mamikonyan'dan geldiği rivayet edilmektedir (Darkot, 1997, s. 745; Tuncel, 2006, s. 369; Grousset, 2005, s. 30; Garsoian, 2016, s. 65-74; Hewsen, 2016, s. 54; Eser, 2013, s. 51-53; Eser, 2014, s. 30; Alican, 2020, s. 1918).

3. TÜRK HÂKİMİYETİ ÖNCESİ MÛŞ

İslâm, Bizans, Ermenî ve Süryanî kaynaklarına göre şehir ve gelişiminden hiç bahsedilmeyen Mûş/Taron bölgesinin İslâm-Bizans siyasi ve askerî rekabeti içinde sıkışan Ermenî Mamikonyanlar ailesine ait olduğu bilgisi kesinlik kazanmıştır. Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm-Hıristiyan mücadele sahasına dahil olan Mûş ve çevresi, özellikle Emevîler ve Abbâsîler döneminde zaman zaman Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve askerî gücüne bağlı olarak İslâm Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Mamikonyanlar ailesinin hem Bizans İmparatorluğu hem de kendilerinden daha güçlü olan Ani merkezli Bakratuniler ve Van Gölü Havzası'nın güney ve doğu bölgelerini teşkil eden Vaspuragan (Van Gölü Havzası'nın güneyi ve doğusu) bölgesine hâkim olan Ardzuruniler gibi Ermenî derebey ailelerine karşı İslâm Devleti'nin siyasi hâkimiyeti altına girmeyi tercih ettikleri için diğerlerine nazaran İslâm Devleti ve Bizans İmparatorluğu tarafından daha az cezalandırılmıştır (Darkot, 1997, s. 745-746; Tuncel, 2006, s. 369).

Abbâsîlerin Samerrâ dönemi ya da Türk nüfuzu dönemi olarak isimlendirildiği bir zamanda merkezi otoritenin zayıflaması ile beraber sınır bölgelerindeki kontrolün azalması sonucu Mûş bölgesindeki Mamikonyanlar da İslâm Devleti'nden bağımsız fakat Bizans İmparatorluğu ve Ani merkezli Bakratunilere bağlı olarak Mûş ve çevresindeki hâkimiyetini devam ettirmiştir. Abbâsîlerin Azerbaycân, Doğu Anadolu ve Gürcistan valileri olan ve daha sonra yarı bağımsız hareket eden Türk kökenli Sâcoğulları döneminde (890-928) Ermenî siyasi tarihinin seyri değişmiş ve bu aile sayesinde İslâm hâkimiyeti doğu Anadolu ve Azerbaycân'da sağlamlaşırken Bakratuniler ve Ardzuruniler cezalandırılırken Mûş bölgesine hâkim olan Mamikonyanlar, İslâm Devleti'ne tâbi oldukları için Mûş ve çevresini idare etmeye devam etmişlerdir. Van Gölü Havzası'nın güney batısına hâkim olan Reştunikler ve kuzey batısına hâkim olan Mamikonyanlıları baskı altına alarak bu havzanın güney doğusunu teşkil eden Vaspuragan'a hâkim olan Ardzurunileri de kendilerine tâbi kılmak isteyen

Bakratuniler, Azerbaycân ve Ermeniye valisi Sâcoğlu Muhammed el-Afşîn döneminde Mamikonyanlılar ve Ardzurunilere verilen destek sonrasında Ermenî derebeylerinin birbirleriyle mücadele içine girmeleri üzerine Abbâsîlerin el-Cezîre (Kuzey Mezopotamya: Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebia) valisi olan Şeybânîlerden Ahmed devreye girerek 897 yılında Mûş ve çevresine hâkim oldu. Bu durum üzerine Ani'den Mûş'a giden Bagratuni derebeyi Simbad, el-Cezîre valisi Ahmed'e yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Mûş ve çevresi hem Ermenî ailelerinin hem de İslâm-Hıristiyan mücadelesinin önemli bir meselesi hâline geldi (Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Grousset, 2005, s. 405-407; Dédéyan, 2015, s. 244; Hewsens, 2001, s. 81, 110; Hewsens, 2016, s. 54-55; San, 1982, s. 116).

Sâcoğullarından Muhammed el-Afşîn ve kardeşi Ebû'l-Kâsım Yûsuf tarafından Ani'deki Bagratuni Derebeyliği'ni baskı altına almak için sürekli olarak desteklenen Mamikonyanlıların Mûş hâkimiyeti de bu sayede devam etti. Ancak 954 yılında Halep ve Musul emîri Seyfûddeve Hamdânî'nin Çerkez asıllı kölesi Necâ, Mûş ile beraber Ahlât ve Malazgirt'i ele geçirerek burada Bizans İmparatorluğu ve Hamdânîlerden bağımsız bir emîrlik kurdu (Sümer, 1998, s. 49; San, 1982, s. 1117). Mûş ve çevresi 966 yılında İmparator Nikephoros Phokas tarafından Bizans sınırlarına katıldı (Vryonnis, 2016, s. 99; San, 1982, s. 117). Müslümanlar tarafından geri alınan Mûş ve çevresi 973 yılında ise Bizans imparatoru Çimiskes tarafından yağmalandı (Urfalı Mateos, 2000, s. 21-22).

978 yılına gelindiğinde ise Selçuklu fethi arifesinde Mûş ve çevresinden hem Bizans İmparatorluğu'ndaki iç meseleler hem de Abbâsî Halifeliği'nin Deylemlî Büveyhîler tarafından baskı altına alınmasından dolayı el-Cezîre, Azerbaycân ve Doğu Anadolu bölgelerindeki mahallî emîrler sorumluluk sahalarının sınırlarını genişletmeye başladılar. Bazı emîrler ise ortaya çıkan bu otorite boşluğundan yararlanarak bazı bölgeleri ele geçirdiler. Bu emîrlerden biri olan Bâd b. Dûstek, Ercîş, Ahlât ve Malazgirt'i ele geçirerek Mamikonyanların hâkimiyetindeki Mûş bölgesini yağmalattı (Urfalı Mateos, 2000, s. 31; İbnü'l-Esîr, 2008, VII, s. 366-367; Honigmann, 1970, s. 150; Yinanç, 1997, 610; Büchner - Darkot, 1997, s. 241; Tuncel, 2006, s. 369; Tufantoz, 2005, s. 61; Tufantoz, 2004, s. 230; Tufantoz, 2007, s. 3-4; Perk, 1943, s. 175; Konyar, 1936, s. 166; Güldoğan, 2011, s. 33; San, 1982, s. 117). Bu hadise ile Mûş bölgesi Meyyâfârîkîn merkezli Mervânî Emîrliği'nin Ermenîleri kontrol altına almak için sürekli olarak sefer düzenlediği bir bölge hâline geldi.

X. yüzyılın en önemli meselelerinden biri olan Oğuzların Mâverâü'n-Nehr'e inişleri yaklaşık 100 yıl sonra Anadolu tarihini de derinden etkileyecek bir siyasî ve askerî ortam oluşturmuştur. Özellikle Sâmânîler Devleti'nin 999 yılında yıkılmasından sonra Mâverâü'n-Nehr ve Horâsân bölgelerine göç etmeye başlayan Oğuzların bu ilk göç dalgası Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını sağladığı gibi Mûş ve çevresinin tarihine de derinden etki edecek bazı gelişmelerin başlamasına da sebep olmuştur. Selçuklu Türkmenleri Horâsân'a göç ettikten sonra Gaznelilere karşı 1036 yılında Nesâ ve 1038 yılında Serahs/Tellhâb savaşlarını kazanarak bir Türkmen Devleti kurdular. 1040 yılında ise kurmuş oldukları bu devleti Dandanakan Savaşı'nda baş düşmanları olan Gaznelilerin tehdidinden kurtardılar. Selçuklu Türkmenleri bu tarihten sonra Anadolu'ya doğru göç ederek önce Azerbaycân bölgesinde yerleşmeye ve yurt tutmaya başladılar. Aslında bu tarihten önce Türkmenlerin bir kısmı Anadolu'nun doğusundaki bölgelere girerek Diyâr-ı Bekr bölgesini geçip Musul ve civarına kadar ilerlemişlerdi. Selçuklu Türklerinden Çağrı Bey'in 1018 yılında Van Gölü'nün güney sahilinde bulunan Gevaş (Vestan)'a kadar ilerleyip Ardzurunileri yenerek tekrar Mâverâü'n-Nehr'e dönmesi, Selçukluların ilk Anadolu seferini teşkil etmektedir. 1028 yılından itibaren Anadolu sınırlarında Hıristiyanlara karşı mücadele veren Türkmenler, Horasan'da Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Anadolu içlerine sefer düzenlemeye başladılar. Bu seferler esnasında özellikle sürüleri ile birlikte Selçuklu Devleti tarafından Anadolu'ya yönlendirilen Türkmenlerin sürüleri için muhteşem bir ortama sahip olan Mûş ve çevresi Anadolu'nun ilk Türkleşen bölgelerinden biri olmuştur (Taşçı, 2021, s. 57-65).

4. SELÇUKLULAR ZAMANINDA MÛŞ

Selçuklu Türkmenlerinin Anadolu fetihlerini engellemek için harekete geçen Bizans İmparatorluğu Van Gölü Havzası ve Ani çevresindeki Ermenî derebeylerini Anadolu içlerine sürgün ederek Doğu Anadolu'da Van, Ercîş, Malazgirt, Erzurum ve Ani gibi garnizon şehirler oluşturdu. Böylelikle Selçuklu fethini engellemek isteyen Bizans İmparatorluğu'nun bu teşebbüsü özellikle Türkistan bölgesinden

Anadolu'ya akın akın gelen Oğuzların savaşçılıkları sayesinde başarısızlığa uğramış oldu (Taşcı, 2016, 537-550). Özellikle Ahlât ve çevresine yerleşen Türkmenlerin yoğunluğu Bizans İmparatorluğu'nun aldığı askerî tedbirleri boşa çıkardı. Ahlât'ı askerî üs hâline getiren Türkmenlerin ilk hedefi Mûş/Taron bölgesi oldu. Türkmenler kaleleri ele geçiremeseler de koyun sürülerini otlatacak bütün dağlık alanlara ve ovalara yayılmaya başladılar. Ancak Bizans garnizonlarının varlığı Türkmenlerin Anadolu içlerine girmelerine engel olduğu için Mûş ve çevresi Türkmenlerin yoğun akınlarına maruz kaldı. 1042 yılında Türkmenler karşısında başarı elde eden Ermeniler ve Rumlar, Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin sayısının artışı ve bu Türkmenlerin her zaman savaşa hazır olmalarından dolayı gün geçtikçe zayıflamaya başladılar. Özellikle 1043 yılında İmparator Mihail'in Yunanistan bölgesindeki isyanları bastırmak için Mûş ve Vaspuragan bölgesinden topladığı Ermenileri kullanması ve Doğu Anadolu'daki şehirlerin doğrudan Bizans hâkimiyetine geçmesi Türkmenlerin Anadolu fethini kolaylaştırdı. Özellikle 1048 yılındaki Pasinler Savaşı Türkmenlerin Anadolu içlerine yaptıkları seferler esnasında Mûş ve çevresinin askerî üs olarak kullanılmasına sebep oldu (Mateos, 2000, s. 67-68; Cöhce, 2004, s. 130; Tuncel, 2006, s. 369; San, 1982, s. 118).

Bu dönemde Mûş ve çevresine de doğrudan hâkim olduğunu gördüğümüz Bizans İmparatorluğu'nun Türkmen ilerleyişine karşı Mûş ve çevresinde aldığı tedbirlere rağmen Azerbaycân Selçuklu meliki Alp Sungur Yâkûti'nin başında bulunduğu bir Türkmen birliği Doğu Anadolu Bölgesi'ne akınlarda bulundu. Bu birlik ilk olarak Bizans İmparatorluğu'nun Vaspuragan valisi Aaron Vestes'in oğlu Mûş/Taron valisi Theodoros ile savaşmış onu öldürdü ve Mûş bölgesini yağmaladı. Ocak-Şubat 1056 tarihinde Türkmenlerin ana hedefi hâline gelen ve Türkmenlerin askerî üssü olan Ahlât'tan harekâta devam eden Türkmenler, Ahlât-Erzurum arasındaki Mûş/Taron bölgesini tamamen yağmaladılar (Aristakes, 1985, s. 109-110; Honigmann, 1970, s. 180; Kırzioğlu, 1982, s. 28; Köymen, 1998, s. 252; Grousset, 2005, s. 587; Konukçu, 1992, s. 12; Cahen, 1987, s. 1390; Ersan, 2007, s. 25; Tuncel, 2006, s. 369; Yaşa, 1992, s. 21; San, 1982, s. 118; Advoyan, 2016, s. 89; Thomson, 2016, s. 113).

1057 yılında Malazgirt ve Mûş bölgesini ele geçiren bir Türkmen birliğinin yanı sıra diğer bir Türkmen birliği ise Erzincan, Kemah ve Harput bölgelerini yağmaladıktan sonra Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca ilerleyerek Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar/Köğonya)'ı ele geçirdi. Yaklaşık 3.000 kişilik bir kuvvetin başında bulunan Emîr Dînâr, bu birlikten ayrılarak Fırat Irmağı yönünde hareketle Malatya'ya ulaştı. Bu şehirde bulunan Bizans garnizonu yok edildikten sonra şehir ele geçirildi. Burada 10 gün ganimet topladıktan sonra Hanzit'e çekilen Türkmenler, başka bir Bizans garnizonunun kendilerini takip etmesi üzerine buradan ayrılarak Sason bölgesini geçip Mûş'a ulaşmak üzere harekete geçtiler. Ermenî Mamikonyan ailesine mensup derebeyi Thornig'in saldırısına maruz kalan Selçuklular, Ermeniler tarafından yenilgiye uğratıldılar ve kurtulabilenler Azerbaycân'a çekildiler (Attaleiates, Tarih, s. 87; Urfalı Mateos, 2000, s. 107-108; Yinanç, 2013, s. 47; Turan, 2005, s. 151; Grousset, 2005, s. 591-592; Köymen, 1998, s. 253; Sevim, 1993, s. 56; Sevim, 2002, s. 8; Ersan, 2007, s. 26, 72; Cahen, 1987, s. 1390; Cöhce, 2004, s. 135; Tuncel, 2006, s. 369; Advoyan, 2016, s. 89).

Sultan Tuğrul Bey'in 1054 yılındaki Malazgirt kuşatması esnasında da Türkmenlerin hedefi hâline gelen Mûş ve çevresi özellikle 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın Anadolu Türkmenlerini düzene sokmak için görevlendirdiği Bekçioğlu Afşin Bey'in Anadolu seferleri esnasında Mamikonyanlar ailesine mensup Ermenî Derebeyi Thornig tarafından Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak yönetildiği için Türkmenlerin uğrak yeri hâline geldi. Şehri ve ovayı savunacak müstahkem bir kaleden mahrum olan Mûş, bu dönemde dağlık olması ve savunma imkânı olması nedeniyle Sason'da ikamet eden Thornig Mamikonyan'ın hâkimiyet sahası içinde idi. Bahusus Afşin Bey'in Ahlât merkezinden Anadolu içlerine yönettiği seferleri durdurmak isteyen İmparator Romanos IV. Diogenes'in Malazgirt-Ahlât arasındaki Zehve/Rahve bölgesinde 26 Ağustos 1071 tarihinde Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından komuta edilen Türkmenlere yenilmesi, Anadolu'nun kapılarını Türk iskanına açmanın yanı sıra Mûş ve çevresinin de Türkmenler tarafından yurt tutulmasına neden oldu (Urfalı Mateos, 2000, s. 147-150; Yinanç, 2013, s. 97-98; 105; Turan, 2011, 98; Sevim, 1993, s. 102; Sevim, 2002, s. 14; Ersan, 2007, s. 38, 105; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 45; San, 1982, s. 118-126; Hewsen, 2016, s. 55; Advoyan, 2016, s. 89).

1083 yılında Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk İrân sahasındaki Türkmenlere yer açmak için Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin idaresini elinde bulunduran Mevrânî Emîrliği'ni yıkıp bölgeyi doğrudan Selçuklu hâkimiyetine almak için başında Mervânîlerin eski veziri Fahruddevle b. Cüheyr'in bulunduğu

bir orduyu görevlendirdi. Kendine ait bir askerî birliği bulunmayan Fâhruddevle, yanında Türkmen beylerinden Artuk Bey ve Çubuk Bey olduğu halde Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ni ele geçirmek için harekete geçtiği esnada Mûş ve Malazgirt'te faaliyet gösteren fakat kaleye hâkim olamadığını anladığımız Emîr Sanduk/Sunduk, Fâhruddevle'ye yardım ile görevlendirilmiştir. 1085 yılında Fâhruddevle'nin Diyâr-ı Bekr ile Mûş'u da Selçuklu hâkimiyetine aldığı rivayet edilmekte ise de bu esnada Mûş'un Bizans İmparatorluğu'na tâbi olan Sason Ermenî derebeyi Thornig Mamikonyan'a ait olması bu durumu ortadan kaldırmakta ise de bu tarihte Mûş ve çevresinde Türkmenlerin yoğun olarak faaliyet gösterdiklerini de ortaya koymaktadır (Yinanç, 2013, s. 107, 114; San, 1982, s. 37, 130).

Malazgirt Savaşı ve Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin ilhakından sonra Doğu Anadolu bölgesine yoğun olarak gelen Türkmenler, bu bölgelerdeki bazı şehirleri ele geçirerek Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına sebep oldular. Ancak Selçuklu Devleti'nin 1092-1105 yılları arasındaki Fetret Devri'nde merkez İsfahân'dan uzakta olmaları bu bölgeleri ele geçiren Türkmen beylerinin yarı bağımsız bir şekilde hareket etmelerine ve hâkimiyet sahalarında Türkmen beylikleri teşkil etmelerine neden oldu. Bu dönemde Ahlât, Malazgirt, Erciş, Bargiri/Muradiye, Van, Sökmenâbâd, Mûş ve Eleşgirt'te Sökmenliler; Erzurum, İspir, Bayburt, Pasinler, Tercan ve Oltu bölgesinde Saltuklular; Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar/Şebinkarahisar bölgesinde Mengücekliler; Vestan/Gevaş, Bitlîs ve Erzen bölgesinde Dilmâçlılar; Mardin, Hısn-ı Keyfâ /Hasankeyf bölgesinde Artuklular; Harput/Hısn-ı Ziyâd bölgesinde Çubuklular; Âmid (Diyarbakır) yörelerinde Yinâllılar; Siirt, Tanza ve Bahmud'da Kızıl Arslanlılar; Hani'de Şârûh (Şâhrûh) Bey; Orta Anadolu'da ise Dânişmendliler beylikleri tesis edildi. Böylece merkez Ahlât'a yakınlığı dolayısıyla Mûş ve çevresi de Sökmenliler/Ahlâtşâhlar Beyliği tarafından fethedilerek Türkleştirilmiş ve İslâmlaştırılmıştır (Darkot, 1997, s. 746; Sümer, 1999, s. 158-160; Yinanç, 1997, s. 613; Çevik, 2004, s. 137-140; Peacock, 2006, s. 127-146; Tuncel, 2006, s. 369; San, 1982, s. 130).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu kapılarının Türklere açılması ve 1075 yılında Bizans İmparatorluğu'nun yanı başındaki İznik'te Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması, Bizans İmparatorluğu'nu Katolik dünyasının dinî otoritesi olan Papalıktan yardım istemeye sevk etti. Bu nedenle 1098 yılında başlayan Haçlı Seferleri başarıya ulaşarak Urfa Haçlı Kontluğu, Maraş Senyörlüğü, Antakya Prinkepsliği ve son olarak Kudüs Haçlı Krallığı gibi devletlerin teşkil edilmesi ile sonuçlandı. Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklu Türkmenleri karşısında zayıflaması üzerine Haçlılara tâbi olmayı tercih eden Ermenîlerin 1109 yılında Mûş/Taron bölgesine hâkim oldukları görülmektedir. Beyliklerin tesis edildiği diğer şehirlere nazaran Mûş ve çevresinde Ermenîlerin hâkim olması bu bölgenin diğer bölgelere nazaran yerleşim olanaklarının kısıtlı olmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. 1109 yılında Mûş hâkimi Tacat'ın Urfa Haçlı kontluğuna tâbi olması bölgenin henüz tam olarak Türk hâkimiyetine alınmadığı, daha doğrusu Mûş Kalesi'nin ve ovasının Türk hâkimiyetine girmediği gerçeğini ortaya koymaktadır (Ersan, 2007, s. 61; Tuncel, 2006, s. 369; San, 1982, s. 130-131).

1101 yılında Ahlât merkezli Sökmenliler/Ahlâtşâhlar Beyliği'ni kuran Sökmen el-Kutbî'nin Mûş bölgesine hâkim olduğuna ve Mûş bölgesindeki Erzas Kalesi'nin bu tarihten itibaren Sökmenliler tarafından hapisane olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Haçlılara karşı savaşa görevlendirilen Türkmen beylerinden Sökmen el-Kutbî ve Artuklu Necmeddîn İlgâzî arasındaki bir mesele yüzünden İlgâzî'nin yeğeni Belek b. Behrâm'ı tutuklayarak Mûş bölgesindeki Erzas Kalesi'ne hapsedmesi bu tarihten itibaren Mûş ve çevresinin Ermenî Mamikonyanlardan fethedildiğini ve Sökmenli Beyliği'ne bağlandığını ortaya koymaktadır. Bu tarihten itibaren Mûş ve çevresi koyun sürüleri nedeniyle yaylak-kışlak ya da konar-göçer yaşam tarzına sahip olan Türkmenlerin yurdu hâline geldi ve bölgedeki Bizans İmparatorluğu ya da Ermenî Mamikonyan ailesi hâkimiyeti sona erdi (Urfalı Mateos, 2000, s. 241; Turan, 2004, s. 164; Turan, 2011, s. 108, 179, Sümer, 1998, s. 21, 69, 73; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 51; Yaşa, 1992, s. 26; San, 1982, s. 39-40, 131; Hewsen, 2016, s. 57).

1110 yılından itibaren Sökmenli Beyliği'ne bağlı olan Mûş ve çevresi Türkmenlerin yurdu hâline gelmeye başladı. Kalenin Türkmenler tarafından ele geçirilmesi Türkmenlerin Mûş Ovası ve çevresini yurt tutmaları için uygun siyasî ve askerî ortamı hazırladığını ispat etmektedir. Ayrıca Mûş'un 1157 yılında Artuklu-Sökmenli mücadelesi esnasında (Turan, 2004, s. 111, 179) ve 1161 yılında Sökmenlilere bağlı olduğu da bilinmektedir (Papaz Grigor, 2000, s. 329; Turan, 2004, s. 29).

Ortaçağ yerleşim meselelerinin başında yer alan müstahkem kalelerin etrafında şekillenen şehirlerin iskân meselesi kale merkezli bir şehirleşme tarzında gerçekleşmekteydi. Ancak şehirle pek işi olmayan ve koyun sürülerini otlatmak için arazilere ihtiyacı olan Türkmenlerin de bu faaliyetleri için etraftaki müstahkem kalelerin fethi konar-göçer ya da yaylak-kışlak hayatı için vazgeçilmez bir unsur olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Eyyûbilerin Urfa ve Harran valiliğine atanan el-Melikü'l-Muzaffer Takiyyeddîn Ömer, 1191 yılında önce Sökmenlilere ait olan Hani'yi ele geçirdi daha sonra ise Ahlâtşâhı Seyfeddîn Bekfîmûr'u yenerek kuzeye ilerleyip Sökmenlilere ait olan Mûş ve çevresini yağmaladı. Bu tarihten itibaren 1207 yılındaki yıkılışına kadar Sökmenli Beyliği ile Eyyûbiler arasındaki siyasi ve askerî mücadeleye sahne olan Mûş ve Malazgirt doğal olarak insanî unsurun mahrum kalmaya başladı (İbnü'l-Esir, 2008, 564; Yinanç, 2013, s. 348; Vardan, 1937, s. 216; Turan, 2004, s. 34, 119, 121; Sümer, 1998, s. 35, 37, 78; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Büchner - Darkot, 1997, 241; Özaydın, 1988, s. 200; Tekin, 2000, s. 72; San, 1982, s. 134).

Eyyûbiler tarafından tehdit edilen Mûş bölgesinin 589/1193 tarihinde Sökmenlilere bağlı olduğunun en önemli delili, Ahlâtşâhı Seyfeddîn Bekfîmûr'un öldürülmesi sonucunda II. Sökmen'in kızı olan eşi Ayna Hâtûn ve oğlu Muhammed'in Emîr Bedreddîn Aksungur Hezâr Dînârî tarafından Mûş bölgesinde hapsedilerek kullanılan Erzas Kalesi'ne hapsedilmeleridir. Zira bu kadar önemli kişilerin hapsedildiği bir kale ve çevresinin tamamen Sökmenli hâkimiyetinde olması gerekir (Ömerî, 2014, s. 322, İbnü'l-Esir, 2008, s. 593; Yinanç, 2013, s. 361-362; Turan, 2004, s. 121; Sümer, 1998, s. 80; Streck - Yinanç, 1997, s. 322; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 67).

604/1207 yılında Ahlât ve çevresini ele geçirerek Sökmenliler/Ahlâtşâhlar Beyliği'ni tarihe mal eden Eyyûbî el-Melikü'l-Evhad, Van'da bir araya gelerek Sökmenli Beyliği'ni yeniden hâkim kılmak isteyen askerleri yendikten ve isyan eden Ahlât halkını cezalandırdıktan sonra yine Sökmenlilere ait olan Mûş ve çevresine de hâkim oldu. Bu tarihten itibaren Mûş ve çevresinde Eyyûbî hâkimiyeti başlamış oldu (Ömerî, 2014, s. 338-339, Ebû'l-Ferec – İbnü'l-İbri, 1999, s. 489-490, Yinanç, 2014, s. 11; Turan, 2004, s. 124; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 72-73; Kaya, 2007, s. 31-32, 82-83; San, 1982, s. 42, 135). 1210 yılında el-Melikü'l-Evhad ölünce hâkim olduğu sahalar içinde yer alan Mûş ve çevresi el-Melikü'l-Evhad'ın yerine el-Melikü'l-Âdil tarafından diğer oğlu el-Melikü'l-Eşref'e verildi (Yinanç, 2014, s. 17; Tuncel, 2006, s. 369; San, 1982, s. 135).

Eyyûbî hâkimiyetinin başlangıcından itibaren Saltukluların ve Gürcülerin hedefi hâline gelen Mûş, 1225 yılından itibaren Mâverâü'n-Nehr ve Horasan'dan Moğolların önünden çekilerek Azerbaycân'a gelen Ânüşteginli Hârezmşâh Kıpçakların hedefi hâline gelmeye başladı. Özellikle el-Melikü'l-Eşref ile askeri bir rekabete giren Hârezmşâh Celâleddîn Mengübirtî, bulduğu her fırsatta Mûş ve çevresini yağmaladı. Ahlât'ı zayıflatmak ve düşürmek için 1228 yılında Mûş Ovasındaki köyleri yağmalatan Sultan Celâleddîn Mengübirtî, (Yinanç, 2014, s. 79-80; Turan, 1988, s. 95; Turan, 2011, s. 386; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Kaya, 2007, s. 197), Ahlât'ın ilhakından sonra yaklaşık 6.000 kişilik Eyyûbî birliğini Mûş Ovası'nda yenerek Eyyûbilerin Mûş hâkimiyetini sonlandırmıştır (Cüveynî, 2013, s. 376; Yinanç, 2014, s. 87; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Öngül, 2017, s. 185).

Mûş, Moğollar ile Doğu Anadolu toprakları arasında bir set görevi yapan Hârezmşâhlıların yıkılması üzerine hem Hârezmşâhlı Kıpçaklar hem de onları takiple Anadolu'ya giren Moğol akıncılarının yağmalarına uğradı. 1230 yılında Celâleddîn Mengübirtî'yi takip eden Moğollar Erciş, Malazgirt, Ahlât, Mûş, Bitlîs ve Meyyâfârikîn'i yağmaladılar (Turan, 2004, s. 143). Mûş, özellikle Azerbaycân'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi üzerine 1231 yılından sonra Moğolların önünden kaçan Türkmen boylarının uğrak yeri olmaya başladı. Kayılar başta olmak üzere Moğolların önünden Anadolu'ya çekilen Türkmenler, öncelikle Mûş, Malazgirt ve Ahlât bölgelerini yurt tutmaya başladılar (Turan, 2004, s. 143, 147).

1233 yılında Tatvan'ı merkez yapan Hârezmşâhlı Kıpçakların akınlarına maruz kalan Mûş ve çevresi Eyyûbilerin Moğollar karşısında tedbir almamaları nedeniyle Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddîn I. Keykubâd'ın doğu siyaseti kapsamında Kemâleddîn Kâmyâr tarafından Türkiye Selçuklu Devleti sınırlarına dahil edildi (Yinanç, 2014, s. 104; San, 1982, s. 138). Mûş ve çevresinde devam eden Türkiye Selçuklu hâkimiyeti 1243 yılında Selçukluların Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi üzerine Anadolu'ya gelen Moğol boylarının yurdu hâline gelmeye başlamasıyla son buldu (Sinclair, 2016, s. 160).

5. MOĞOLLAR ZAMANINDA MÛŞ

Moğolların Anadolu hâkimiyeti devam ederken özellikle İrân sahasındaki bazı Moğol boylarının Anadolu'ya yönlendirilmesi ile merkezde Ahlât olmak üzere Mûş ve çevresi de bu Moğol boylarının faaliyet sahası hâline geldi. Moğollar, 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu doğrudan hâkimiyetleri altına almayıp özellikle 1277 yılına kadar Türkiye Selçuklu Devleti eliyle idare ettiler. Ancak İrân sahasından Anadolu'ya yönlendirilen Moğol boyları için Anadolu'da Ahlât ve Diyâr-ı Bekr eyaletleri olmak üzere iki bölgeyi doğrudan hâkimiyetleri altına aldılar. Bu nedenle bölgedeki Eyyûbî hâkimiyetini sonlandırmak için 1269 yılında harekete geçen Hülâgû Hân'ın Meyyâfârikîn kuşatması sonrası Cüzcânî'nin kaydına göre “*Sahra-yi Muş denilen otlak kara su ve koyu çamur bulunan mevzi*” İlhânlı/Moğol hâkimiyetine alınmıştır (Cüzcânî, 2016, s. 170; Yinanç, 2014, s. 244).

İlhânlı hâkimiyeti döneminde Doğu Anadolu'daki Moğol boylarından Uyrâtlar, Celâyirli, Suldular/Çobanlılar ve Sutâyılılar/Togâyılılar tarafından yurt tutulan Mûş, bu boyların kış aylarını Musul ve civarında geçirmeleri ve yaz aylarında ise Mûş'a gelmeleri ve burayı yaylak olarak kullanmaları nedeniyle Musul'a bağlanmıştır. Konar-göçer hayat tarzı süren bu Moğol boylarının Musul-Mûş arasındaki senelik yolculukları daha sonra Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlılar dönemindeki Türkmen boyları tarafından devam ettirilmiş ve Mûş daima Türkmen/Yörük obalarının yaylağı olmuştur (Sümer, 1999, s. 168; Gül, 2010, s. 65, 67, 217).

İlhânlılar sadece Moğol boylarını değil aynı zamanda kendi devletlerini de Doğu Anadolu'dan uzak tutmamışlar ve kış aylarını Tebrîz ya da Sultâniyye şehirlerinde geçirirken yaylak olarak Van Gölü Havzası'nın kuzeydoğusunda yer alan Aladağ yaylağını kullanmışlardır. Bu nedenle Erciş, Âdilcevâz, Ahlât, Malazgirt ve Mûş yaz aylarında yoğun bir İlhânlı/Moğol baskısına maruz kalmıştır. 1277 yılında Türkiye Selçuklularının muktedir devlet adamı Pervâne Muineddîn Süleymân'ın Aladağ Yaylağı'nda yargılanıp suçlu bulunarak idam edilmesi üzerine Doğu Anadolu şehirlerinde asayişsizliğin artması üzerine Mûş ve çevresinin Moğol-Türkmen mücadelesine sahne olmuştur (Gül, 2010, s. 119; Manoukian, 2016, s. 150).

1290 tarihinde bölgedeki asayişsizlik ve muhtemelen Türkmen ve Moğol boylarının bu yıl bölgeye gelmemesi üzerine ortamı boş bularak Mûş'u ele geçiren Ermenî liderinin bölgedeki Müslümanları öldürmesi sebebiyle Meyyâfârikîn emîri İl Almış'ın bölgedeki Ermenîleri cezalandırması nedeniyle Ermenîlerin İl Almış'ı İlhânlı hükümdarına şikâyet etmesi üzerine onun idam edilmesi sağlanmıştır. Bu cümleden olarak İlhânlı idaresinin devletin genelinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da Gayr-i Müslimlere olan müsamahası ortaya çıkmaktadır. Ermenîler bu sebeple de Mûş ve çevresindeki Müslümanları öldürerek şehre hâkim olmuş olabilirler (Ebû'l-Ferec, 1999, s. 629; Turan, 2004, s. 206, 252).

1340 yılında Celâyirli-Çobanlı/Suldulu mücadelesinden Mûş ve çevresine hâkim olan Sutâyılı Moğollarının Celâyirli Büyük Şeyh Hasan ile ittifak hâlinde olmasından dolayı Sutâyılıların yaylağı olan Mûş Çobanlı Küçük Şeyh Hasan tarafından yağmalanmıştır. Moğol boyları arasında mücadeleye sahne olması hasebiyle Mûş ve çevresi yeniden tahrip edilmiş ve nüfus olarak fakirleşmesine sebep olmuştur (Gül, 2010, s. 131-132, 164; Yaşa, 1992, s. 35). Ayrıca 1342 yılında Çobanlı Şeyh Hasan, Sutâyılı Hacı Togây ile yeğeni İbrahimşâh'ın barışmasını bahane ederek tekrar Mûş-Bulanık arasındaki Sutâyılı yurdunu yağmalaması bölgenin istikrarsızlaşması nedeniyle Mûş ve çevresinin ıssızlaşmasına sebep oldu (Gül, 2010, s. 166, 213; San, 1982, s. 142).

1349 yılında ise Mûş beyinin Akkoyunlular ile müttefik olması nedeniyle Erzen, Bitlîs, Mûş ve Ahlât Akkoyunlular ile düşmanlıkları eskiye dayanan aynı zamanda Moğol istilasî döneminde Moğol boyları ile beraber Anadolu'ya gelen Karakoyunlulardan Bayram Hoca tarafından tahrip edilmiş ve bu sayede Akkoyunlular ile ittifak yapan herkesin aynı şekilde cezalandırılacağı ortaya konuldu (Turan, 2004, s. 213).

6. KARAKOYUNLULAR VE AKKOYUNLULAR ZAMANINDA MÛŞ

1351 yılında Sutâyılı/Togâyılı İbrahimşâh'ın ölümünden sonra oğlu Pîr Muhammed'i Mardin'de öldüren ve Türkmenlerin Doğu Anadolu'ya hâkim olmasını sağlayarak Moğol dönemini bitiren Türkmen Hüseyin Bey, Musul'dan yaylak için Mûş'a geldi. Burada Mûş emîri Şemseddîn Bey'in de ona muhalefet etmesi ile Hasankeyf Eyyûbî emîri Melik Âdil ile savaşmak için uygun ortam oluşmuştur.

Hüseyin Bey'in ordusunda Karakoyunlu Bayram Hoca bulunurken Mûş emîri Şemseddîn Bey ise Melik Âdil'in yanında olduğu halde yapılan savaşta Hüseyin Bey ve Bayram Hoca yenildiler. Böylece Mûş ve çevresindeki Karakoyunlu baskısı geçici bile olsa sonlandı ve Hüseyin Bey'in gelişi esnasında Mûş tekrar yağma ve talana tâbi tutuldu (Sümer, 1984, s. 38-39; Sinclair, 2016, s. 162; San, 1982, s. 142).

1366 yılında Karakoyunlu Bayram Hoca'nı Mûş ve çevresinden vazgeçmemesi üzerine Celâyirli sultânı Şeyh Üveys Mûş'a gelerek buraya hâkim olan Bayram Hoca'yı mağlup etti ve Mûş Ovası'na hâkim oldu. Doğu Anadolu'daki Türkmenlerin yoğunluğu nedeniyle Mûş'un hâkimiyetini ele geçiren Karakoyunlular böylece Mûş hâkimiyetini Azerbaycân ve Irak coğrafyalarına hâkim olan Celâyirli'lere kaptırılmış oldular. Böylece Mûş ve çevresi Türkmen-Moğol çatışmasına sahne olmuş ve daha önce görülmemiş bir yağmaya maruz kalmıştır (Şeref Hân, 2011, s. 62; Turan, 2004, s. 134, 214; Sümer, 1984, s. 41-42; Gül, 2010, s. 143; Tekin, 2000, s. 111; San, 1982, s. 140).

1387 yılında Türkmen-Moğol çekişmesi ve ayrıca Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerinin birbirleri ile mücadele sahnesi hâline gelerek hem siyasî, askerî, insanî ve iktisadî olarak zarar gören Mûş ve çevresi Çağataylı Moğollarının adına dünya hâkimiyetine kalkışan Emîr Tîmûr'un Karakoyunlu Kara Mehmed Bey'i takiple Adilcevâz, Ahlât ve Mûş'a gelmiş ve bu bölgeyi yağmalamıştır. Ancak Kara Mehmed Bey'in Mûş emîri Pîr Hasan'ı yakalayamayan Emîr Tîmûr, Mûş ve çevresini yağmalayarak Ahlât ve Eleşkirt üzerinden İlhânluların yazlık ordugâhı/başkenti olan Aladağ'a gelmiştir (Yezdî, 2013, s. 158-159; Şeref Hân, 2011, s. 72; Sümer, 1984, s. 50-51; Sümer, 1998, s. 60; Darkot, 1997, s. 746; Alan, 2007, s. 40; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 111).

1394 yılında Karakoyunluların, Tîmûrluların Doğu Anadolu'daki müttefikleri olan Akkoyunluları baskı altına almaları üzerine Emîr Tîmûr tekrar Mûş'a gelmiştir. Emîr Tîmûr bu yılda Karakoyunlu Kara Yûsuf Bey'i takiple Mûş Ovası'na gelmiş ve çevreyi yağmalamıştır. Düşmanı olan Memlûklü hükümdarı Sultân Berkûk'a tâbi olan Artukluların elindeki Mardin'e giderek çevreyi yağmalattırılmış ve Aladağ'a giderken Karakoyunlulara ait olan beldelere saldırıp yağmalamıştır. Ayrıca Emîr Tîmûr, Mûş'a geldiğinde Bitlîs, Erciş ve Ahlât emîrleri huzuruna gelerek ona tâbi olmuşlar ve böylece bu bölgede Karakoyunlu Türkmenlerini ve onlara tâbi olan emîrleri hâkimiyet altına almıştır (Yezdî, 2013, s. 240; Şeref Hân, 2013, s. 406; Evliya Çelebi, 2011, IV, 105; Turan, 2004, s. 215; Sümer, 1984, s. 57; Yücel, 1991, s. 162; Darkot, 1997, s. 746; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 111; San, 1982, s. 143; Maranci, 2016, s. 126).

XV. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Doğu Anadolu hakkında bilgi veren batılı seyahatnâmelerinde Mûş, Ahlât, Bayburt, Erzurum ve Kars yöreleri bölgede yaşayan yoğun Türkmen nüfusundan dolayı Turcomania (Türkmeniyeye, Türkmen Ülkesi/Yurdu) olarak isimlendirilmiştir (Baykara, 2015, s. 29).

1409 yılında Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in Mardin kuşatması esnasında kuşatılanların Mûş'ta bulunan Karakoyunlu Kara Yûsuf Bey'i yardıma çağırması vesilesiyle Mûş'un Karakoyunlu Kara Yûsuf Bey'in elinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle umumiyetle yaz aylarında yapılan savaşlar nedeniyle Mûş, yaylak olarak kullanıldığı için bütün bu askerî faaliyetlerden çokça etkilenmiş ve tarih kaynaklarına konu olmuştur (Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 77-78, 133; Şeref Hân, 2013, s. 410; Turan, 2004, s. 217; Sümer, 1984, s. 79; Aka, 2000, s. 46; San, 1982, s. 145).

1412 yılı yaz aylarında ise Mûş'a gelen Karakoyunlu Kara Yûsuf Bey, burada oğlu Pîr Budak'ı evlendirmiştir. Toy esnasında 1.000 koyun ve 100 kısrak kesilerek davete icabet edenlere dağıtılmıştır. Bu bilgiden anlaşılacağı üzere Mûş'un Karakoyunlu Türkmenleri için vazgeçilmez bir yaylak olduğu ve bu dönemde Müslüman Türkmenlerin yenmesi helal olan çift toynaklı hayvanlar dışında tek toynaklı bir hayvan olan at etini de yedikleri anlaşılmaktadır (Sümer, 1984, s. 89-90; San, 1982, s. 145; Macit, 2020, 44-45).

1419 yılında Azerbaycân bölgesini Karakoyunlulardan temizlemek isteyen Tîmûrlü hükümdarı Emîr Tîmûr'un oğlu Mîrzâ Şâhrûh'un Doğu Anadolu'ya girdiği esnada Mûş Sahrası'nın Karakoyunlu Mîrzâ İsfend Bey'e ait olduğu görülmektedir (Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 130; İsfehânî-i Kâzvîni, 2000, s. 461; Şeref Hân, 2013, s. 411; Sümer, 1984, s. 120; Aka, 1994, s. 122; Aka, 2000, s. 63; Aka, 2001, s. 17; San, 1982, s. 46-47, 145; Macit, 2020, 45).

1420 yılında ise Mîrzâ Şâhrûh, Karakoyunluların Tebrîz valisi olan ve Tîmûrlü baskısı nedeniyle Diyâr-ı Bekr'deki Karakoyunlu Mîrzâ İskender'e sığınmak için kaçan İsfahân Bey'i takiple Mûş Sahrası'na gelmiştir. Bu gelişle beraber Karakoyunluların yaylağı olan Mûş'u yağmalayan Mîrzâ Şâhrûh'a topraklarını Tîmûrlü saldırılarından korumak isteyen Bitlîs emîri Şemseddîn'in tâbi olduğu görülmektedir (Tihârî, 2001, s. 61; Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 138; İsfahânî-i Kâzvîni, 2000, s. 475; Şeref Hân, 2013, s. 411-413; Tekin, 2000, s. 112; San, 1982, s. 145; Macit, 2020, 45).

1421 yılında Karakoyunlu Mîrzâ Cihânşâh'ın Erciş'e geldiğinde çevredeki Akkoyunlu beyleri ve diğer emîrler ile Mûş Sahrası'nı elinde bulunduran Emîr Abdurrahmân, gelerek itaatini arz etmiştir. Bu bilgiden Mûş ve çevresindeki Karakoyunlu hâkimiyetinin devam ettiği anlaşılmaktadır (Şeref Hân, 2013, s. 412-413; Sümer, 1984, s. 120; Sümer, 1998, s. 60; Aka, 1994, s. 122; San, 1982, s. 145; Macit, 2020, 45).

1422 yılında ise Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf Bey, Mûş, Bitlîs, Ahlât ve Hınıs'ı tarihçi Şeref Hân'ın atası Şerefeddîn Bey'e vermiş ve onu kızı ile evlendirerek yönetim hakkını meşru bir zemine oturtmuştur (Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 146; Şeref Hân, 2013, s. 412; Sümer, 1984, s. 125; Tekin, 2000, s. 111-112; San, 1982, s. 145). Ancak daha sonra Karakoyunlu Mîrzâ İskender, Mûş ve Bitlîs'Teki 21 kalenin sahibi olan Şemseddîn Bey'i tutuklamış ve Bitlîs Kalesi kuşatması esnasında müdafilerin kapıları açmamaları ve direnmesi nedeniyle onu herkesin gözü önünde öldürmüştür (Tihârî, 2001, s. 69-70; Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 146; Şeref Hân, 2013, s. 414; Tekin, 2000, s. 112). Ayrıca Mîrzâ Cihânşâh tarafından Karakoyunlu iç mücadele sahası olan Mûş'tan zahire de toplatılmıştır (Tihârî, 2001, s. 129; Macit, 2020, 45-46).

1457 yılında ise Akkoyunlular tarafından ele geçirilen ya da Akkoyunlulara tâbi olan kişiler tarafından idare edildiğini anladığımız Mûş, Karakoyunlu hükümdarı Mîrzâ Cihânşâh tarafından kendine itaat edilmediği gerekçesi ile Ahlât ve Bitlîs ile birlikte Emîr Alî Şeker eliyle yağmalanmıştır (Tihârî, 2001, s. 160; Sümer, 1998, s. 61; San, 1982, s. 146).

1467 tarihinde Karakoyunlu hükümdarı Mîrzâ Cihânşâh'ın Doğu Anadolu'daki Karakoyunlu beylerini ve Karakoyunlu hâkimiyetini tanıyan emîrleri baskı altına alan Akkoyunluları bastırmak ve Akkoyunlu Türkmenlerinin merkezi olan Diyâr-ı Bekr'e gelmek için başkent Tebrîz'den yola çıkmış fakat kış mevsiminin şiddetli geçmesi nedeniyle Mûş'a gelmek zorunda kalmıştır. Kışı geçirmek için ordusunu terhis ederek Mûş'tan Çapakçur/Bingöl'e geçen Mîrzâ Cihânşâh burada avlanırken hiç beklemediği bir anda Akkoyunlu Uzun Hasan Bey tarafından baskına uğratılmış ve bu baskın sonucunda hayatını kaybetmiştir. Bingöl'den Mûş'a gelen Uzun Hasan Bey, Mûş'ta sultanlığını ilan etmiş ve Karakoyunlu Devleti'ni yıkmak için faaliyetlere başlamıştır (Tihârî, 2001, s. 252-262; Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 439; *Kızılbaşlar Tarihi*, 2015, s. 32, 58-59; Şeref Hân, 2011, s. 110; Şeref Hân, 2013, s. 420; Hinz, 1992, s. 42-44; Woods, 1993, s. 173-174; Aka, 2000, s. 90; Aka, 2001, s. 70-71; Tuncel, 2006, s. 369; Erdem – Paydaş, 2021, s. 108, 114, 128; Tekin, 2000, s. 112, 114; Sinclair, 2016, s. 163-164; San, 1982, s. 146-147).

1469 tarihinde Akkoyunlu Hasan Padişâh, Tebrîz'deki Karakoyunlu hükümdarı Hasan Alî üzerine yürüdüğü esnada önce hâkimiyet altına almasına rağmen Karakoyunlular tarafına geçen Mûş ve Bitlîs beyinin yeniden hâkimiyet altına alınması ve Mûş'u ele geçirmesi için emîrlerinden Piltenoğu Halîl Bey'i görevlendirmiştir (Tihârî, 2001, s. 329; Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 450; Woods, 1993, s. 174; Tekin, 2000, s. 114; San, 1982, s. 148). Bu bilgiden anlaşılacağı üzere Mûş ve çevresi Karakoyunlu Türkmenleri için vazgeçilmez önemli bir mevki olmuştur (Sümer, 1984, s. 19; Darkot, 1997, s. 746; San, 1982, s. 145-146).

1478 tarihinde Akkoyunlu Ya'kûb Bey'in devlet merkezi olan Tebrîz'e gidip yönetimi ele geçirmeden önce Diyâr-ı Bekr'den yaylak için Mûş'a gelmesi, Mûş ve çevresinin Akkoyunlular döneminde de Karakoyunlular döneminde olduğu gibi etkili bir şekilde yaylak olarak kullanıldığını göstermektedir (Hasan-ı Rûmlû, 2006, s. 547; Woods, 1993, s. 232-236; Erdem – Paydaş, 2021, s. 151-152).

1497 yılında Mûş'un Bitlîs Emîrliği'ne bağlı olduğu Şeref Hânlar ailesi içinde çıkan anlaşmazlık esnasında Hınıs ile beraber Emîr Şeref'e' ait olduğu anlaşılmaktadır (Şeref Hân, 2013, s. 431-435).

1508 yılında Bitlîs ve dolayısıyla Mûş'un 1502 yılında Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak Azerbaycân ve Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu topraklarına hâkim olan Safevilere bağlı olduğu görülmektedir.

Özellikle Şâh İsmail'in Anadolu siyasetinde önemli yeri olan Ahlât ve Bitlîs'in yanı sıra Safevî Devleti'nin temel dayanağı olan Türkmenler için vazgeçilmez bir yaylak olması nedeniyle Bitlîs emîrinin Safevî hâkimiyetini tanıdığı anlaşılmaktadır (Şeref Hân, 2013, s. 439)

1509 yılı sonrasında Tebrîz merkezli Azerbaycân'ı ele geçiren Şîî Safevîlerin Sünnî Akkoyunluları/Bayındırlıları Azerbaycân'da barındırmadıkları ve katliama tâbi tuttukları için Osmanlılara sığınan Türkmenlerin bir kısmı Mûş, Erzurum, Bingöl, Urfa ve Beriyye kışlak ve yaylaklarına yerleştirilip Boz Ulus adı altında defterlere tâbi tutulmuşlardır (Gündüz, 2007, s. 31).

7. AMASYA ANTLAŞMASI'NA KADAR OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİNDE MÛŞ

1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Mûş, Yavuz Sultân Selîm tarafından nahiye olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Pazûkî aşiretinden Çolâk Hâlid Bey'in elinde bulunan ve Bitlîs Emîrliği'ne bağı olan Mûş, Çaldırân Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne tâbi olmaması ve daha önce Safevî Devleti hükümdarı Şâh İsmail'e itaat etmiş olması nedeniyle Çolâk Hâlid Bey'in öldürülmesi ile elinden alınmıştır (Şeref Hân, 2013, s. 446; Kırzioğlu, 1998, s. 121; Aydın, 1998, s. 251; Darkot, 1997, s. 746; Kılıç, 1999, s. 158; Tuncel, 2006, s. 369; San, 1982, s. 48; Manoukian, 2016, s. 150; Sinclair, 2016, s. 166; Alanoğlu, 2019, s. 147; Gencer, 2019, s. 13-15; Alican, 2020, s. 1919). Mûş, daha sonra Bitlîs emîri Şeref Hân'ın oğlu Ahmed Bey'e 200.000 akçe ile tevcih edilmiştir (Kütükoğlu, 1993, s. 69).

1514 yılında İdrîs-i Bitlîsî'nin Mûş ve dolaylarındaki şehirlerin idarecilerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesindeki rolü hakkında Nejat Göyünç,

“Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde en mühim rolü, ünlü İdris-i Bitlisi oynamıştır. Yavuz'un İran seferi sırasında yanında, orduda bulunuyordu. Sultan Selim, onu, Çaldıran zaferinden sonra, halkı Safevî hâkimiyetine karşı ayaklandırıp, Osmanlı'ya katılmalarını sağlaması için Doğu Anadolu'ya göndermişti. İdris-i Bitlisi, derhal harekete geçerek Urmiye civarındaki yerli hâkimleri ve Kürd aşiretlerini Osmanlı Devleti lehine kazanmayı başarmıştır. Ayrıca yine onun gayreti ile Diyarbekir bölgesindeki Safevîler'i ortadan kaldırmak için, Hısn-ı Keyfâ hâkimi Melik Halil Eyyubi, Bitlis hâkimi Emir Şerafeddin, Hizan hâkimi Emir Dâvud, Sason hâkimi Ali Bey, Namran hâkimi Abdal Bey ve Kürd emirlerinden toplam yirmi beş kişi, Osmanlı hâkimiyetine girmeyi kabul etmişler ve Muş sahrasında toplanarak harekete geçmişlerdir”

şeklinde bilgi vererek Sünnî bir âlim olan bu kişinin bölge beylerini Osmanlı hâkimiyetini tanımaya teşvik ettiğini ve bu işi kan dökülmeden başardığını ortaya koymuştur (Şeref Hân, 2013, s. 445-446; Göyünç, 1991, s. 16-17; Ünal, 1989, s. 24; Ali Emiri, 2008, s. 86, 190; Tekin, 2000, s. 125). 1514 yılında başlayan Osmanlılara bağlılığın Yavuz Sultân Selîm'in vefat tarihi olan 1520 yılında devam ettiği anlaşılmaktadır (Kılıç, 1999, s. 158).

Osmanlı hâkimiyeti esnasında kış mevsiminde Musul'da kışlayan ve yaz aylarında ise Mûş bölgesinde yaylayan Boz Ulus aşireti ve aşiretlerin bölgeden geçişi esnasında Boz Ulus Yörüklerinden alınan vergiler hakkında Tufan Gündüz,

“Akkoyunlu Devleti'nin çöküşünü müteakip Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında rekabet sahası durumuna gelmesi sebebiyle, Diyarbekir ile Erzurum arasında yaylak-kışlak hayatı sürdüren Bozulus aşiretleri mahallî idarecilerin insafına terkedilmişti. Aşiretler yaylağa çıkarken veya kışlağa dönerken her vesile ile mahallî idarecilere vergi ödemek mecburiyetinde bırakılmışlardı. “Selamlık” adı ile; Muş Eminleri yedi evden bir kuzu, her hânedan bir adet yapağı, bir baş peynir; almakta idi. Yaylaların bulunduğu bölgelerde de yine sancak beylerinin keyfi uygulamalarına göre; yaylak resmi adıyla üçyüz koyundan bir koyun, geçit resmi adıyla yapağı, peynir veya kuzu, “Resm-i Gude” adıyla yapağı ve peynir alınıyordu. Aşiretler, yaylak dönüşünde eğer Palu'dan geçiyorlarsa bu defa Palu Beyi “Yaylağa çıkarken başka topraklardan gittiniz.” diyerek, her sürüden bir koyun ve bir kuzu, her hânedan bir koyun yapağısı ve bir baş peynir almakta idi? Bu halin Osmanlıların bölgede hakimiyet kurmasına ve Doğu Anadolu'ya yeni bir vergi nizamı getirmesine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra, aşiretler

tahrيره tâbi tutularak yeni bir idarî statü kazandırılmış, böylece bütün keyfi uygulamalar kaldırılmıştır."

şeklindeki bilgileri vererek Yörük aşiretlerinin Muş ve bölge şehirleri için çok önemli olduğunu ortaya koymuştur (Gündüz, 2007, s. 64).

1531-1532 yılında Safevîlerin Anadolu siyaseti gereği Doğu Anadolu'daki Türkmenleri kendi tarafına çekmeye çalışan Safevîlerin teşebbüsleri sonucunda Bitlis emîri Şerefeddin Bey'in Safevîlere meyletmesi üzerine Dîvân-ı Hümâyûn'da alınan karara göre Ocaklık konumunda olan Bitlis Beyliği kaldırılarak Muş ve çevresinin de dahil olduğu Bitlis Beylerbeyliği teşkil edilmiş ve daha önce Safevî devlet adamı olmasına rağmen sonradan Osmanlı Devleti'ne sığınan Tekelû Ulâmâ Pâşâ buraya beylerbeyi tayin edilmiştir. Ancak Fil Ya'kûb Pâşâ ve Ulâmâ Pâşâ'nın Bitlis kuşatması Şâh Tahmasb'ın ona yardıma gelişi üzerine kaldırılmış ve Şâh Tahmasb Şeref Bey'i Beylerbeyi olarak atamış ve ona "*eyaletpenâh*" olarak hitap etmiş yani "*Hân*" unvanı verip Kürdistan Beylerbeyliği'ne tayin etmiştir. Muş'un da için bulunduğu bölge bu suretle Safevîlere bağlanmıştır (Celâlzâde Mustafa, 2011, s. 195-201; Matrakçı Nasûh, 2014, s. 270-274; Şeref Hân, 2011, s. 167-168; Şeref Hân, 2013, s. 407, 448-460; Kırzioğlu, 1998, s. 129-130; Emecen, 2022, 215-221; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 119-120; Sinclair, 2016, s. 166).

1534 yılında Muş ve çevresi Kanunî Sultân Süleymân'ın Irak Seferi esnasında daha önce hareket ederek sultân için sefer yolu açan serasker ve Vezîr-i Azam Pargalı İbrahim Pâşâ tarafından tekrar Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır (Matrikçı Nasûh, 2014, s. 270-276; Şeref Hân, 2011, s. 168-169; Şeref Hân, 2013, s. 467; Kırzioğlu, 1998, s. 136-137, 143; Tekin, 2000, s. 120; Pamuk, 2006, s. 54-55; Sinclair, 2016, s. 166). Irak Seferi esnasında Osmanlı hâkimiyetine alınan Muş'ta 1536 tarihinde 6.134 Müslümân, 2.281 Ermenî olmak üzere toplam 8.415 hane nüfus mevcuttu (Halaçoğlu, 1990, s. 218-220; Ersan, 2007, s. 263).

1541 yılında Muş ve çevresinin içerisinde Türkmen boyları ve Kürt aşiretlerinin de bulunduğu Boz Ulus Yörüklerinin yaylağı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hâkimiyeti ile birlik Muş ve çevresine yerleştirilen ve defterlere Boz Ulus adı ile kaydedilen bu Yörükler, Moğol hâkimiyetinden beri devam ettiği üzere kış mevsimini Musul, yaz aylarını ise Muş ve Erzurum bölgesinde geçirip geliş-gidiş güzergâhı üzerindeki emîr ve beylere vergi ödemekle bölge iktisadına katkı sağlamaktaydılar (Sümer, 1949, s. 39; Ünal, 1999, s. 74).

1548 yılında Kanunî Sultân Süleymân'ın Irak Seferi için Van'da bulunduğu esnada Safevîlerin savaş meydanına çıkmayarak Osmanlı ordusunun gerisindeki Muş ve çevresini yağmalayıp meskûn yerleri harabeye çevirmeleri, mal ve davarları yağmalamaları üzerine sultanın Muş'a gelmek zorunda kalması ve orduda baş gösteren at sıkıntısı nedeniyle Diyâr-ı Bekr'e gitmesi üzerine Şâh Tahmasb, tekrar gelerek Erzurum ve Muş bölgesini yağmalamıştır. Şâh Tahmasb, Ahlât'ta bulunduğu esnada Osmanlı öncü birliklerinin geldiğini öğrenerek geri çekilip Erzincan gelmiş ve dolayısıyla sefer esnasında Safevîlerin bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi Muş ve çevresini talan edip yağmalamak suretiyle Osmanlılar ile aralarında adeta bir ara bölge oluşturmaya çalışmışlardır (İskender Bey Münşî, 2019a, s. 82-83; Şeref Hân, 2011, s. 178; Şeref Hân, 2013, s. 388, 470-471; Kırzioğlu, 1998, s. 190-193; Kılıç, 1999, s. 158; Tuncel, 2006, s. 369; Aydın, 1998, s. 104-108; Emecen, 2022, 498; Tekin, 2000, s. 122-123; Sinclair, 2016, s. 166).

1552 yılında Anadolu seferine çıkan Şâh Tahmasb'ın ordusunun bir kısmını Van Kalesi'ni kuşatmaya gönderip kendisi de Ahlât'ı kuşatma altına aldıktan sonra ordusundan Kacarlı, Ziyâdlı ve Rûmlû Erdem kolunu Bitlis Sancağı ve Muş Kalesi'ni ele geçirmek için görevlendirmiştir. Bu birlik Muş ve çevresini yağmalayarak geri dönmüştür. Şâh Tahmasb ise Tebrîz'e dönerken yol üstündeki Ercîş, Adilcevâz ve Bargiri/Murâdiye'yi yağmalamış ve bu sayede bölgenin ıssızlaşmasına neden olmuştur (İskender Bey Münşî, 2019a, s. 86-87; Şeref Hân, 2013, s. 471-472; Kırzioğlu, 1998, s. 215; Sümer, 2018, s. 67; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 123; Sinclair, 2016, s. 166).

1555 yılında Osmanlılar ile Safevîler arasında sürüp giden uzun savaşlardan sonra imzalanan Amasya Antlaşması ile Osmanlı sınırları içerisindeki bölgelere Nâhiye-i Muş, Nâhiye-i Uçkan ve bazen Bitlis'e bağlı olan Nâhiye-i Umûr Bey'den oluşan Muş da sancak konumunda Bitlis Vilâyeti'ne dahil edilmiştir

(İskender Bey Münşî, 2019a, s. 90; Kırzıoğlu, 1998, s. 246; Aydın, 1998, s. 77, 81; Baykara, 2015, s. 187; Tuncel, 2006, s. 369; Tekin, 2000, s. 125; Sinclair, 2016, s. 166; Alican, 2020, s. 19).

SONUÇ

Anadolu coğrafyasının en yüksek platolarında bulunan Mûş ve çevresinin tarihî coğrafyası Anadolu tarihinin anlaşılmasının da anahtarı hükmündedir. Özellikle sahip olduğu dağlar ve bu dağlardan akan nehirler sayesinde hayvancılığa elverişli bir sahra olması İslâm öncesi dönemlerden itibaren Mûş'un siyasî bir merkez hâline gelmesine neden olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelen Türkmenlerin uğrak yeri hâline gelen Mûş ve çevresi özellikle Ahlât'ın askerî üs olarak kullanılması ile beraber Türkmen boyları tarafından yurt tutulmuştur. Sahip olduğu otlaklar nedeniyle Farsça ve Türkçe kaynaklarda “*sahra*” olarak nitelendirilen Mûş ve çevresi küçük baş hayvancılıkla geçinen Türkmen ve daha sonra ise Moğol boyları için vazgeçilmez bir yaylak olmuştur. Anadolu'ya doğudan giren bütün Türkmen ve Moğol boylarının kesinlikle uğradıkları ve zaman geçirdikleri Mûş Sahrası, Doğu Anadolu'daki İlhânlı/Moğol hâkimiyeti döneminde Moğol ve Türkmen boylarının kış aylarını Musul ve çevresinde geçirirken yaz aylarını Mûş ve Erzurum yaylaklarında geçirmeleri nedeniyle otlak sıkıntısı meselelerine ve dolayısıyla siyasî mücadele sahası olmuştur. Moğol hâkimiyetinden sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadele sahası hâline gelen Mûş, daha sonra Tîmûrlü-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Osmanlı, Akkoyunlu-Safevî ve son olarak Osmanlı-Safevî mücadelesine sahne olmuştur. Sahip olduğu otlaklar ve sular nedeniyle tercih meselesi olan Mûş hâkimiyeti Ortaçağ boyunca bu nedenle doğu-batı ilişkilerinde merkezi bir konum işgal etmiştir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- ADVOYAN, L. (2016), "Feodal Tarihler: Daronlu Mamigonyanlara ve Pakradunilere Saygı Duruşu", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 75-94
- AKA, İ. (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- AKA, İ. (2000), *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- AKA, İ. (2001), *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ALAN, H. (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- ALİCAN, M. (2020), "Muş Tarihi: Kentsel Gelişim Merkezli Bir Yaklaşım", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/6, 1917-1929
- ARİSTAKES L. (1985), *History*, çev. Robert Gregory Bedrosian, New York
- ÂŞİKÎ MEHMED (2007), *Menâzirü'l-Avâlim*, II - Metin, nşr. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- AYDIN, D. (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- BAĞDÂDÎ, (2020), *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ': Yâkût el-Hamavi'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinin Muhtasarı*, III [ع - ف], trc. Halil İbrahim Gökbörü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- BARBARO, J. (2005), *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. - not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- BAYKARA, T. (2015), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I - Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- BİBER, H. (2018). Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 2009-2014, Hiperlink Yayınları, İstanbul
- BÜCHNER, V. F. - Darkot, B. (1997), "Malazgirt", *İA*, VII, Eskişehir, s. 239-241
- CAHEN, C. (1987), "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, LI/201, Ankara, 1375-1431
- CÖHCE, S. (2004), "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), ed. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, s. 125-136
- CÜVEYNÎ, A. A. (2013), *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013
- CÜZCANÎ, M. O. (2016), *Tabakat-ı Nasiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, ed. - çev. - not. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- ÇAĞLAYAN, Y. – Çağlayan, E. (2019) "Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" Adlı Eserinde Muş'un Tarihi", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu*, (Muş, 10-12 Mayıs 2018), ed. Arzu Güvenç Saygın, Murat Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, s. 161-172
- ÇEVİK, A. (2004), "Selçuklu Fıtuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004), ed. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, s. 137-152
- DARKOT, B. (1997), "Muş", *İA*, VIII, Eskişehir, 744-747
- DÉDÉYAN, G. (2015), *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

- EBÛ'L-FEREC – İBNÜ'L-İBRÎ, (1999), *Tarih*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- EBÛ'L-FÎDÂ, (2017), *Kitâbu Takvîmü'l-Buldân: Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- EMECEN, F. M. (2022), *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ERDEM, İ. - PAYDAŞ, K. (2021), *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasi Tarih ve Yönetim Anlayışı)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul
- ERSAN, M. (2007), *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ESER, M. (2013), "İlk Dönem İslam Tarihinde Mûş ve çevresi", *İSTEM*, 11/22, 43-67
- ESER, M. (2014), "Muş İsminin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme", *EKEV Akademi Dergisi*, 18/58, 211-228
- EVLİYA ÇELEBİ, (2011), *Seyâhatnâme*, I-X, nşr. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, Ankara
- GARSOİAN, N. G. (2016), "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 65-74
- GÖYÜNÇ, N. (1991), *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- GROUSSET, R. (2005), *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul
- GÜL, M. (2010), *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- GÜLDOĞAN, V. (2011), *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara
- GÜNDÜZ, T. (2007), *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- HALAÇOĞLU, Y. (1990), "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bazı Anadolu Şehirlerinde Demografik Yapı", *Uluslararası Yakın Tarihimizde Van Sempozyumu*, (Van, 2-5 Nisan 1990), Ankara, 217-222
- HASAN-I RÜMLÛ (2006), *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- HEWSEN, R. H. (2001), *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago – London
- HEWSEN, R. H. (2016), "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 45-63
- HİNZ, W. (1992), *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- HONİGMANN, E. (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- İBN HAVKAL, (2014), *Kitâbu Sûretü'l-Arz: 10 Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- İBNÜ'L-ESİR (2008), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-X, çev. Ahmet Ağrakça - Abdülkerim Özaydın, Nikmet Neşriyat, İstanbul
- İDRÎSÎ, (2021), *Nüzhetu'l-Müştak fi İhtiraki'l-Âfak: Kadim Dünya Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul

- İSFEHÂNÎ-İ KÂZVÎNÎ, M. Y. V. (2000), *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyan ve Türkmanan)*, ed. Mîr Haşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tehrân
- İSKENDER BEY MÜNŞÎ (2019a), *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, I/1-2-3, çev. Ali Genceli, ed. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- İSKENDER BEY MÜNŞÎ (2019b), *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, II/4-5-6, çev. Ali Genceli, ed. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- KÂTİP ÇELEBÎ (2013), *Cihannüma*, II, ed. Said Öztürk vd., Mahya Yayıncılık, İstanbul
- KAYA, Ö. (2007), *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- KAYAOĞLU, İ. (2020), *Tarihi Kent Bitlis*, Kilit Yayınları, Ankara
- KILIÇ, O. (1999); "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, Elazığ, s. 155-178
- KIRZIOĞLU, M. F. (1982), *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018 - 1236)*, San Matbaası, Ankara
- KIRZIOĞLU, M. F. (1998), *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Kızılbaşlar Tarihi (2015) -Tarih-i Kızılbaşan-*, çev. - not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- KONUKÇU, E. (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara
- KONYAR, B. (1936), *Diyarbakir Tarihi*, I, Ulus Basımevi, Ankara
- KÖYMEN, M. A. (1998), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- LE STRANGE, G. (1903), *Mesopotamia and Persia Under the Mongols in the Fourteenth Centruy A.D.: From the Nuzhat-al-Kulub of Hamd-Allah Mustawfi*, The Royal Asiatic Society, London
- LE STRANGE, G. (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adanan Eskinurt - Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- MACİT, E. (2020), "Timurlu-Karakoyunlu Mücadelelerinde Muş", *II. Muş Sempozyumu Tarih-Siyaset-Ekonomi-Kültür-Edebiyat*, (Muş, 22-23 Ekim 2020), Muş Alparslan Üniversitesi Yayını, 41-47
- MANOUKIAN, N. (2016), "Yaşamsal Bilgi Kaynakları Olarak Duruperan'ın Ermeni Kolofonları", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 149-156
- MARANCI, C. (2016), "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanat ve Mimarisi", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 123-147
- MARCO POLO (2019), *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, not. Stéphane Yerasimos, çev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- MATRAKÇI NASÛH (2014), *Beyân-ı Menâzîl-i Sefer-i Irakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, ed. - not. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- MÜSTEVFÎ-İ KÂZVÎNÎ, H. (1919), *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, çev. Guy le Strange, E. J. Brill - Luzac -Co., Leiden – London
- ÖMERÎ, Ş. (2014), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul
- ÖNGÜL, A. (2017), *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul
- ÖZAYDIN, A. (1988), "Ahlatşahlar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 194-209

- PAMUK, B. (2006), *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
- PAPAZ GRİGOR (2000), *Zeyl (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, not. çev. Mükrimin Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- PEACOCK, A. C. S. (2006), “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara*, 56, Ankara, s. 127-146
- PERK, K. (1943), *Cenup Doğu Anadolunun Eski Zamanları*, İnkılâp Kitabevi, Marifet Basımevi, İstanbul
- SAN, M. S. (1982), *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, ed. Gürsan Öner, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara
- SEVİM, A. (1993), *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- SEVİM, A. (2002), *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- SİNCLAİR, T. A. (1987), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, I, The Pindar Press, London.
- SİNCLAİR, T. A. (2016), “Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 157-176
- SİPÂHİZÂDE MEHMED, (2019), *Evezâhu'l-Mesâlik ila Ma'rifeti'l-Büldân vel-Memâlik*, ed. İlhami Danış, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, Ankara
- STRECK, K. M. - Yinanç, M. H. (1997), “Ermeniye”, *İA*, IV, Eskişehir, s. 317-326
- SÜMER, F. (1949), “Bozulus Hakkında”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII/1, Ankara, s. 29-60
- SÜMER, F. (1984), *Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- SÜMER, F. (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- SÜMER, F. (1999), *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul
- SÜMER, F. (2018), *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ŞEREF HÂN, (2011), *Şerefname*, II - Osmanlı-İran Tarihi, çev. Osman Arslanoğlu, Nûbihar, İstanbul
- ŞEREF HÂN, (2013), *Şerefname*, I, çev. Abdullah Yegin, Nûbihar, İstanbul
- TAŞCI, K. (2016), “Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)”, *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Antalya, 1-4 Aralık 2016), IV - Tarih, nşr. Sinan Demirtürk, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara, s. 537-553
- TAŞCI, K. (2021), “Birinci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerinin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı'na Neden Olan Türkmen Akınları”, *Düşünce Dünyasında Türkiiz*, 12/59, Ağustos, s. 55-117
- TEKİN, R. (2000), *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul
- THOMSON, R. W. (2016), “Bitlis ve Ermeni Tarihleri”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 109-122
- TİHRÂNÎ, (2001), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

- TİRYAKİ, S. (2019), “Eskiçağ’da Muş”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 75-114
- TUFANTOZ, A. (2004), “Mervâniler”, *DİA*, 29, Ankara, s. 230-232
- TUFANTOZ, A. (2005), *Ortaçağ’da Diyarbakir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara
- TUFANTOZ, A. (2007), “Mervanoğulları-Ermeni Münasebetleri”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 3-9
- TUNCEL, M. (2006), “Muş”, *DİA*, 31, İstanbul, s. 368-371
- TURAN, O. (2004), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- TURAN, O. (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- TURAN, O. (2005), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- TURAN, O. (2011), *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1328)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- URFALI MATEOS (2000), *Vekayi-Nâme (952-1136)*, çev. Hrant D. Andreasyan, not. çev. Mükrimin Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ÜNAL, M. A. (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (14518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ÜNAL, M. A. (1999), *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- VARDAN V. (1937), “Türk Fıtuhatı Tarihi (889-1269)”, çev. Hrant D. Andreasyan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I/2, İstanbul 1937, s. 154-255
- VRYONNİS, S. Jr. (2016), “Bizans Egenenliğindeki Daron’da Ermeniler ve Yunanalar”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 95-107
- WOODS, J. E. (1993), *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ (1397/1977), *Mu’cemu’l-Buldân*, V, Daru Sadr, Beyrut
- YAŞA, R. (1992), *Bitlis’te Türk İskâmı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara
- YEZDÎ, Ş. A. (2013), *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013
- YİNANÇ, M. H. (1997), “Diyarbakir”, *İA*, III, Eskişehir, 605-626
- YİNANÇ, M. H. (2013), *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, ed. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- YİNANÇ, M. H. (2014), *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, II, ed. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- YÜCEL, Y. (1991), *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, II - Eretna Devleti - Kadı Burhaneddin ve Devleti - Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

EXTENDED SUMMARY

Due to its geographical features, Mush played an important role in east-west relations throughout the Middle Ages. Although it did not have a strong and large castle in the medieval period, it has been the scene of Muslim-Christian struggle in eastern Anatolia since the first Islamic conquests. Mush, which was at the center of the Seljukid-Byzantine struggle with the arrival of the Seljukid Turks in Anatolia, was considered an indispensable highland for the dominance race of the Turkish-Mongolian and then Mongolian tribes with each other, especially during the Mongolian domination of the Near East. After the collapse of the Ilkhanid state, Mush became the battleground of Mongolian tribes and Akkoyunlu-Karakoyunlu Turkmen tribes, and an indispensable area for the domination of eastern Anatolia during the Timurids period. Mush, which later became the battlefield of Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Ottoman, Akkoyunlu-Safavid and Safavid-Ottoman, has never lost its feature of being a highland where Mongolian and Turkmen tribes who went to Mosul in winter spent the summer months. In this article, from the pre-Islamic period to the Amasya Treaty of 1555, the historical geographical features and political dominance issues of Mush and its surroundings are discussed. The historical geography of Muş and its surroundings, located on the highest plateaus of the Anatolian geography, is also the key to understanding the history of Anatolia. The fact that it is a suitable field for animal husbandry, especially thanks to the mountains it has and the rivers flowing from these mountains, has caused Muş to become a political center since pre-Islamic times. Mus and its surroundings, which have become a frequent destination for Turkmen who came to Anatolia since the 11th century, have become a frequent destination for Turkmen tribes, especially with Ahlat being used as a military base. Due to the pastures it has, Mus and its surroundings, which are described as the Sahara in Persian and Turkish sources, have become an indispensable highland for Turkmen and later Mongolian tribes who make a living with small cattle breeding. The mus field, where all Turkmen and Mongolian tribes entering Anatolia from the east definitely stopped by and spent time, during the Ilkhanid/Mongol domination in Eastern Anatolia, the Mongol and Turkmen tribes spent the winter months in and around Mosul, while the summer months were spent in the Muş and Erzurum highlands, thus causing problems with the lack of grazing land and thus political problems. The field of struggle has come to pass. Muş, which became the battlefield of Akkoyunlu and Karakoyunlu after the Mongol domination, later witnessed the Timurid-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Ottoman, Akkoyunlu-Safavid and finally Ottoman-Safavid struggles. The domination of Muş, which was a matter of preference due to its pastures and waters, occupied a central position in east-west relations throughout the Middle Ages.